BIZALOMHIÁNY, NORMAZAVAROK, IGAZSÁGTALANSÁGÉRZET ÉS PATERNALIZMUS A MAGYAR TÁRSADALOM ÉRTÉKSZERKEZETÉBEN

Tóth István György

BIZALOMHIÁNY, NORMAZAVAROK, IGAZSÁGTALANSÁGÉRZET ÉS PATERNALIZMUS A MAGYAR TÁRSADALOM ÉRTÉKSZERKEZETÉBEN

A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei
című kutatás zárójelentése

TÁRKI
TÁRSADALOMKUTATÁSI INTÉZET ZRT.
Social
Research
Institute Inc.

Budapest, 2009

Ez a tanulmány a TÁRKI „A gazdasági növekedés társadalmi-kulturális feltételei" c. kutatási programja keretében készült. A kutatási program többek között magában foglalta „A piacgazdaság normatív keretei" c. empirikus vizsgálatot, valamint a „World Value Survey (WVS)" c. nemzetközi vizsgálatsorozat ötödik hullámának magyarországi felvételét. E két vizsgálatot a Tárki Zrt 2009 tavaszán (március–április hónapban) végezte el, két, egymással párhuzamosan folytatott, egyenként ezerfős országos reprezentatív vizsgálat keretében.
A két kutatás mintavételi módszertana egymással megegyezett, kérdőíve azonban a demográfiai blokkokat és néhány, módszertani szempontból mindkét helyen indokolt kérdést leszámítva különbözött egymástól. A kutatás a magyarországi adatfelvételek elemzésén felül egy kiterjedt nemzetközi összehasonlító elemzést is tartalmazott, amelynek az eredményeit egységes nemzetközi összehasonlító kötet foglalja össze.
A kutatásban feldolgozott nemzetközi adatfelvételek listáját, a két empirikus kutatás dokumentációjának elérhetőségét, valamint a kutatás során született résztanulmányok listáját a tanulmány végén található függelékek tartalmazzák.
A kutatás adatfelvételei és az összefoglaló jelentések a DonaDöme Kft. és az Arago Zrt. megrendelésére készültek. A résztanulmányokban és az ebben a zárótanulmányban foglalt megállapítások a szerzők álláspontját tükrözik.

Kutatásvezető: Tóth István György
Kutatási asszisztens: Keller Tamás

© TÁRKI Zrt., 2009

A szöveget gondozta: Sík Júlia
Grafikai tervezés: László Zsuzsi
Nyomdai előkészítés: SL és Társa Bt.
Nyomás: Duna Palota Nonprofit Kft.

TÁRKI Zrt.
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
Tel.: (36 1) 309-7676
Fax: (36 1) 309-7666
E-mail: tarki@tarki.hu
Internet: www.tarki.hu

Tartalom

Bevezetés	7
Magyarország a világ értéktérképén: szekularizált értékek, zárt gondolkodású, magába forduló társadalom	10
Az értékszerkezet keretei: négy önkényesen kiválasztott dimenzió	14
Bizalomhiány a mai magyar társadalomban és másutt Európában	18
Magánerkölcsök és közbűnök?	28
Bizalom és igazságosságérzet	37
Egyéni és társadalmi felelősségvállalás, bizalom és kockázatkerülés	40
Következmények: legitimációs deficit, értelmetlenségérzés, kiábrándultság	47
Okok: egy tétova és részleges lista	50
Teendők: a bizalom helyreállítása	52
Hivatkozások	55
1. Függelék – A kutatásban használt adatfelvételek leírása	60
2. Függelék – A kutatásban elkészült dokumentumok és tanulmányok jegyzéke	62

Bevezetés[1]

„Soha ne higgyünk a politikusoknak, vallási vezetőknek vagy vezető üzletembereknek, amikor azt ígérik, hogy megreformálják a nemzeti értékeket. Ezeket adott tényként kell kezelnünk, ugyanúgy, mint egy adott ország földrajzi helyzetét vagy időjárását." Geert Hofstede, a szervezeti kultúra kutatásának világszerte elismert guruja többek között ezzel a figyelmeztetéssel kezdi a kultúrák és szervezetek értékalapjainak feltárásával foglalkozó könyvfejezetét (Hofstede és Hofstede, 2008: 45). A kultúra mélységeit egy hagyma rétegeihez hasonlítva emeli ki, hogy az adott kultúra látható részét alkotó szimbólumok, hősök, rítusok, valamint az ezeket megtestesítő gyakorlatok akár gyorsan is változhatnak, de a „hagyma" magját adó értékek lényegileg nem, vagy csak nagyon-nagyon lassan alakulnak át. A kultúra óriási nehézkedéssel óráról órára, napról napra, évről évre és évszázadról évszázadra reprodukálja önmagát, miközben esetlegesen a külsődleges technikai gyakorlatok átalakulnak, csillogóbbá vagy szürkébbé válnak. Ebben a tanulmányban ugyan a hagyma közepéhez nem jutunk el, de a magyar társadalom néhány alapvető attitűdjének, véleménynyilvánításának bemutatásával – mint látni fogjuk – meglehetősen stabil, viszonyainkat makacs módon befolyásoló, sorsunkat fogságban tartó jelenségre mutatunk rá – nem először és nem is egyedüliként.[2]

A kultúra a különböző ismétlődő vagy váratlan szituációkban hozott döntéseken, viselkedésen keresztül nap mint nap stabilizálja érintkezési módjainkat, gazdálkodási, érvényesülési technikáinkat, és vezet ki különböző közösségeket adott esetben nagyon hasonló szituációkból, adott esetben nagyon eltérő irányokba. Nem szabad tehát meglepődnünk azon, hogy a kultúrát – rövidebb, technikai részletekbe belefeledkező időszakok kivételével – minden időben a gazdasági felemelkedés egyik kulcsaként emlegették a gazdasági fejlettséget kutató nagy, iskolaformáló közgazdászok és társadalomtudósok. Adam Smith, Karl Marx, Max Weber, Joseph Schumpeter, Friedrich

[1] Ez az elemzés közvetlenül a Tárki „Gazdasági kultúra 2009" kutatásának eredményeit foglalja össze. Mivel azonban a Tárkiban ennek a kutatási iránynak lényeges előzményei vannak (mindenekelőtt „Bizalom" kutatás és az „Állam és polgárai" kutatás első három hulláma, valamint az „Értékek" kutatás tartoznak ide), elemzésünkben több helyütt támaszkodunk ezek eredményeire is. Az előadás bizalomra vonatkozó egyes részei korábban a „Bizalom" kutatásból nőttek ki (lásd TÁRKI, 2005 és Tóth, 2005a).

[2] Lásd Hankiss et al., 1982; Hankiss, 2009; Kopp (szerk.), 2008.

Hayek érvkészletéből sohasem hiányoztak a kulturális (a tulajdonjogok tiszteletére, a felhalmozás etikájára, a tudásmegosztás társadalmi technológiáira és más, a gazdasági aktivitás szempontjából kulcsfontosságú) elemekre való hivatkozások. Miután a gazdasági növekedés elmélete egy ideig a tőke, a munka és a természeti erőforrások mennyisége, illetve az ezek feldolgozásának technológiai hatékonysága kiindulópontjából vezette le a gazdagság forrásait, előbb a humán tőke fontosságát fedezte fel újra, majd explicit módon is az intézményi rendszer és a kulturális beágyazottság vizsgálatához nyúlt vissza.

Érdekes módon a gazdasági kultúra „újrafelfedezéséhez" több esetben is a nagyobb sokkok elemzése vezetett el.[3] Francis Fukuyama (2001) szerint például a kulturális tényezők szerepének vizsgálatára sarkallt az államszocializmusból a piacgazdaságba átalakuló országok sikerességének vagy sikertelenségének elemzése is. Az történt ugyanis, hogy miközben a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet végső soron nagyon hasonló gazdaságszervezési elvek és intézmények bevezetését hozta, az átmenet gyorsasága, eredményessége, robusztussága tekintetében mégis óriási különbségek vannak még az egyes európai országok között is (vö., mondjuk, Szlovénia, Bulgária, Szlovákia, Ukrajna és a balti országok tapasztalatait), nem beszélve a volt Szovjetunió közép-ázsiai tagköztársaságainak vagy Mongóliának, esetleg Kínának az esetéről. Legutóbb a közgazdasági Nobel-díjas George Akerlof és a Yale Egyetemen tanár szerzőtársa, Robert Shiller hívják fel a figyelmet arra, hogy a gazdasági világválság sem érthető meg kulturális beállítottságok ismerete nélkül. Sőt, egyenesen amellett érvelnek, hogy a racionális kalkulus mellett, azokkal párhuzamosan – ahogy ők fogalmaznak – zsigeri beállítottságok mozgatják az emberi gazdasági tevékenységet.[4]

A mai magyar gazdaságpolitikai vitákban is érlelődőben van az a felismerés, hogy a gazdasági növekedés tartós növekedési pályáról történt letérése, amelyre ebben az évtizedben került sor, csak részben írható a fundamentumok vagy a nemzetközi konjunktúra alakulásának rovására. Maga a költségvetési ciklus, a hiány kialakulása és kezelési módja tünet, a gazdaság tág értelemben vett politikai beágyazottságából következik, a „húzd meg – ereszd meg" politikája nem érthető meg a tágabb értelemben vett intézményi-kulturális közeg vizsgálata nélkül.[5] Mindjárt az elején leszögezem: mi sem áll távolabb tőlünk, mint hogy a gazdasági bajok okait a lakosság attitűdjeiből vezessük le. Az efféle kiindulópontok eddig mindig tarthatatlan politikai következtetésekhez vezettek: a szocialista embertípus megteremtésének igényétől a kulturális forradalmakig; egytől egyig embertelen rezsimeket jöttek. Meg kell azonban tudnunk, mi lehet az újra és újra felbukkanó és széles körű intézményi hatékony-

[3] Leszögezve persze, hogy a makroökonómia főárama mellett az intézményi gazdaságtan mindig is fontos szerepet tulajdonított az intézményeknek és azok kulturális beágyazottságának (North, 1990).

[4] Könyvük címe (*Animal spirits*. How human psychology drives the economy and why it matters for global capitalism) több értelmezést is lehetővé tenne. A szöveg azonban eléggé egyértelművé teszi, hogy a zsigeri reakciókat teszi a racionális kalkulussal egyenrangú magyarázó tényezővé (Akerlof és Shiller, 2009).

[5] Lásd például: Tárki és Kopint-Tárki, 2009; Hankiss, 2009; Győrffy, 2007.

talanság oka: az intézmények tervrajzával, esetleg az intézményeket körülvevő társadalmi beágyazottsággal van a hiba, netán az egyes intézményeket működtető emberekkel van baj? A tanulmányban csak részben fejtjük ki, de véleményünk szerint mindhárommal baj van. Ez a tanulmány ugyanakkor a középső tényezőre fókuszál: a gazdasági intézmények társadalmi-kulturális beágyazottságára. Ezért itt és most ezt tekintjük fel legfontosabbnak.

Elemzésünk empirikus kutatás eredményeit foglalja össze. Az egyszerű, gyorsjelentésszerű adatközlésnél – szándékaink szerint – továbblépünk: igyekszünk a magyarországi és nemzetközi empirikus szociológiai adatfelvételek tapasztalatait tágabb értelmezési kerethez, afféle középszintű elméleti sémába illeszteni. Ha úgy tetszik, az empirikus szociológiai eszköztárral összeszedhető tényelemeket ajánljuk fel abban a reményben, hogy azok majd tágabb eszmetörténeti/társadalomtörténeti keretekben is megtalálhatják a helyüket, bár ez utóbbi szisztematikus, aprólékos végiggondolására másokat hivatottabbnak tartunk.[6] A szociológiatudományban szokásos, bár az értékek és az attitűdök közötti nem teljesen egyértelmű különbségtétel (lásd Spéder, 2006) szerint a mi elemzésünk valahol a kettő „között" helyezkedik el, bár különbséget tesz értékek és attitűdök között.

Kultúra és intézmények

„Intézmény" és *„kultúra"* bizonyos tekintetben átfedő fogalmak, különösképpen, ha „intézmény" alatt a gazdaság működéséhez szükséges alapvető megállapodások vagy a tulajdonjogok kikényszerítésének eszközeit, a verseny szabályrendszerének garanciáit értjük. North (1990) értelmezésében intézmények a társadalom játékszabályai, amelyeket az emberek azért dolgoztak ki, hogy az együttműködésüknek keretet adjanak. A gazdasági kultúra írásbeliséget, eszességet, okosságot, tényismereteket fed, nem csak a „mit" ismerete, hanem a „hogyan" technikáinak milyensége is részét képezi. A tájékozottság mellett a problémamegoldás know-how-ja, viselkedési és morális háttere is a gazdasági sikerességet a sikertelenségtől elválasztó kulturális jellemzők eleme lehet. Ennek egyik megnyilvánulása a szervezetek belső működésének szabályrendszere, a szervezetek működésének belső kultúrája, másik alesete pedig a gazdaság szereplői közötti érintkezés, együttműködés szabályrendszere.

[6] Először is: a magyarországi értékszociológia a magyar szociológiatudomány önálló ága, számos fontos, itt külön nem elemzett teljesítménnyel (részletek: Andorka, 2006, 16. fejezet). Az értékszociológiai kutatások fontosabb állomásait Hankiss et al. 1982; Füstös és Szakolczai, 1999; illetve Varga, 2003 jelölik ki. Másodszor: Magyarországon nagy hagyománya van a sajátos, magyar társadalmi értékrendszer nem szociológiai kutatásának. Reméljük, ha egyszer majd valaki Illyés Gyula (1938) vagy Bibó István (1981b) nyomán a huszadik századi értékzavarainak leírásához hasonló alapossággal megírja a magyar társadalom rendszerváltás utáni értékválságának összefoglaló elemzését, jó hasznát veszi majd az eredményeinknek.

Magyarország a világ értéktérképén: szekularizált értékek, zárt gondolkodású, magába forduló társadalom

A magyar értékszerkezet vizsgálatához Ronald Inglehart és munkatársai világméretű kutatásaiból indulunk ki. Ők azért gyűjtik a „Nemzetközi Összehasonlító Értékvizsgálat" (World Value Survey, WVS) adatait 1981 óta, hogy két dimenzióban osztályozzák az egyes országokban „uralkodó" attitűdöket és azok változásait (lásd Inglehart, 1997; Inglehart és Baker, 2000; Inglehart és Welzel, 2005). Értelmezésükben a társadalmak értékszerkezete egyfelől a *tradicionális* és a *szekularizált/modernizált értékek* mentén, másfelől pedig a nyers *materiális túlélés* és az *önkifejezés* dimenziójában különbözik egymástól. Tradicionális társadalmakban nagyobb a vallás és a nemzeti azonosulás szerepe, erőteljesebb a tekintélytisztelet, engedelmességre nevelik a gyerekeket és hagyományosabb családi értékeket vallanak, szemben a szekularizáltabb társadalmakkal, ahol a közösségi normakontroll fenti elemei gyengébbek, az individuumok szerepe és önállósága nagyobb. Másik dimenzióban viszont az önkifejezés értékeivel jellemzett társadalmakban erőteljesebbek a civil és politikai szabadságokkal kapcsolatos aspirációk, a nyilvános politikai értéknyilvánításokkal kapcsolatos igények, erősebb az önmegvalósítás értéke, a másokkal kapcsolatos bizalom és nagyobb fokú a nem többségi viselkedésformákkal kapcsolatos tolerancia is, mint a nyers materiális értékekkel jellemzett társadalmakban.[7]

Értékvizsgálatunk eredményei szerint ma Magyarország minden kétséget kizáróan ott helyezkedik el a világ értéktérképén, ahova történelme, kulturális öröksége kijelöli. Értékszerkezetünk nagyjában-egészében a nyugati keresztény kultúra keretei közé illeszkedik, választásaink, preferenciánk a nyugati keresztény világhoz tesznek bennünket hasonlatossá. Ugyanakkor értékválasztásainkban az tükröződik vissza, hogy sok tekintetben ennek a kultúrkörnek a szélén helyezkedünk el, egy zárt, magába forduló társadalomként.

Elemzésünk szerint *Magyarországra az önkifejezési értékek alapján inkább a zárt, a világi-racionális értékek alapján pedig inkább a racionális/szekuláris gondolkodásmód jellemző*. Az ingleharti mintát követve[8] készített térképeinken a magyar gondolkodásmód a nyugati kultúra magjától távol, az ortodox kultúrához közel

[7] Elméletünknek az emberi társadalomfejlődésre vonatkozó aspektusait – mivel nem szükségesek a további érveléshez – jelen tanulmányban félretesszük, jelezve azonban, a két említett dimenziónak egyfajta lineáris fejlődési pályaként (az egyéni attitűdök premodern, modern és posztmodern előrehaladás egymást követő állomásaiként) való értelmezését (Max Haller kritikáival teljesen egyetértve) problematikusnak tartjuk (Haller, 2002). De érvelésünk szempontjából nem is ennek van jelentősége. Azt, hogy a magyar társadalom értékszerkezete itt és most milyen, véleményünk szerint nem azért kell vizsgálni, hogy ezzel a társadalom „fejlettségére" vagy előrehaladottságára tegyünk bármilyen értelmű megjegyzéseket, hanem azért, hogy a mai magyar szituáció, a jelenlegi intézményi paralízis/befagyottság/bénultság megértésében jussunk előbbre.

[8] Welzel, 2006 alapján.

helyezkedik el (Keller, 2009a). Az alapvető kulturális értéktérképen[9] Magyarország Bulgáriához, Moldovához, Ukrajnához vagy Oroszországhoz közelebb van, mint Szlovéniához vagy a nyugat-európai országokhoz *(1. ábra)*. Az ebben a vizsgálatban az önkifejezési skálán – hozzánk hasonlóan – viszonylag alacsony szinten álló Lengyelország lényegesen kevésbé szekularizált értékeket mutat.[10] Az ugyanennek a vizsgálatsorozatnak a mindössze öt évvel korábbi hulláma szerint a magyar adatok a „nyugati tömb" szélén elhelyezkedő cseh és a szlovák adatoktól is távol helyezkednek el[11] *(2. ábra)*.

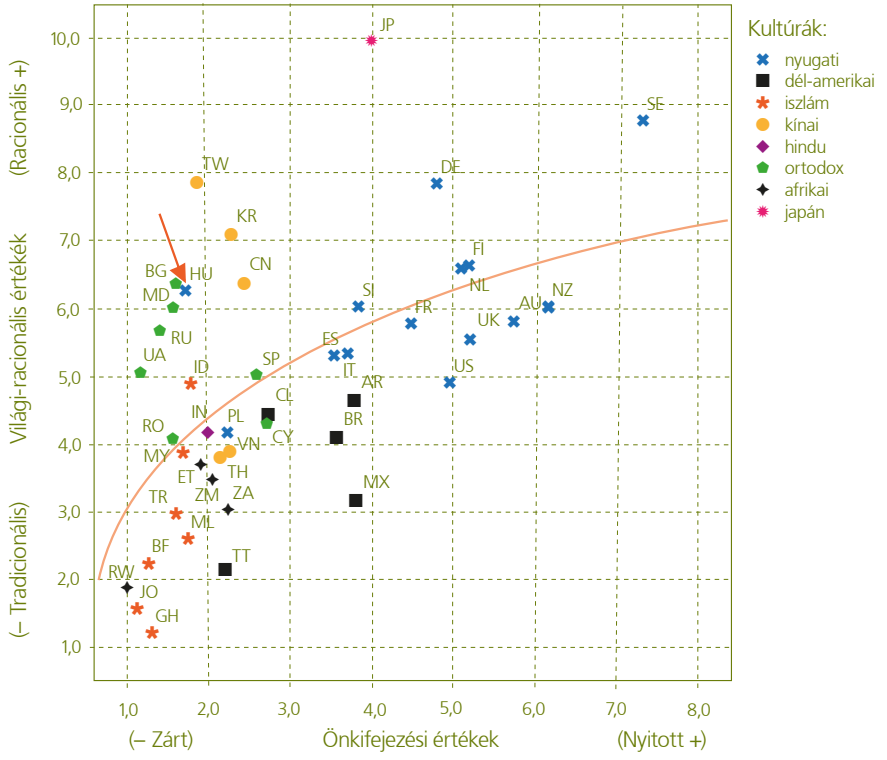

1. ábra: Magyarország elhelyezkedése a világ értéktérképén: a WVS-ben szereplő országok eloszlása a túlélés/önkifejezés (másképpen: zártság és nyitottság), valamint a tradicionalitás/racionalitás értéktengelyek által rajzolt értéktérben

Megjegyzések: $R^2 = 0{,}311$.

A tengelyek z-score-ok összegeként álltak elő, és a logaritmikus modell illesztésének érdekében 1–10-ig tartó skálára lettek transzformálva.

Az országokat jelölő betűkombinációk magyarázatát lásd az F1. táblázatban.

Forrás: Keller, 2009a.

Adatok forrása: WVS, 5. hullám.

[9] A Hankiss Elemér nevével fémjelezhető értékszociológiai műhely a Rokeach-teszt adaptációja és elemzése segítségével már az 1980-as évek elején bemutatta, hogy Magyarországon a szekularizációval és individualizációval kapcsolatos értékek széles társadalmi támogatottsága mellett a posztmodern értékek alig jelennek meg (Hankiss et al., 1982). Közel egy évtizeddel később Róbert Péter az 1993-as Magyar Háztartás Panel vizsgálatból sajnálatos módon még mindig a posztmateriális értékek materiális értékektől való elmaradását regisztrálja Inglehart értéktesztjének felhasználásával (Róbert, 1996: 63). A WVS 4. hulláma alapján készített elemzésben Welzel hasonló helyen találta a magyarországi értékrendet (Welzel 2006).

[10] Nyilván a lengyel társadalom erősebben katolikus beállítottsága és az erősebb lengyel egyház miatt.

[11] Welzel, 2006.

2. ábra: Az egyes országok pozícióváltozása a WVS két hulláma (az 1990-es évek második fele és a 2000-es évtized közepe) között

Megjegyzések: $R^2 = 0{,}298$.

Bizonyos országok esetében csak egy adatpont volt megjeleníthető. Csak a WVS 5. hullámában szereplő országok: AR, AU BR, CL, CN, ET, GH, KR, ML, MY, NZ, RW, SP, TH, TW, ZA, ZM. Csak a WVS 4. hullámában szereplő országok: BE, CA, CZ, DK, EE, EG, IE, KZ, LT, LU, LV, NG, PT, SK, VE, ZW.

A tengelyek z-score-ok összegeként álltak elő, és a logaritmikus modell illesztésének érdekében 1–10-ig tartó skálára lettek transzformálva.

Az országokat jelölő betűkombinációk magyarázatát lásd az F1. táblázatban.

Forrás: Keller, 2009a.

Adatok forrása: WVS, 4–5. hullám.

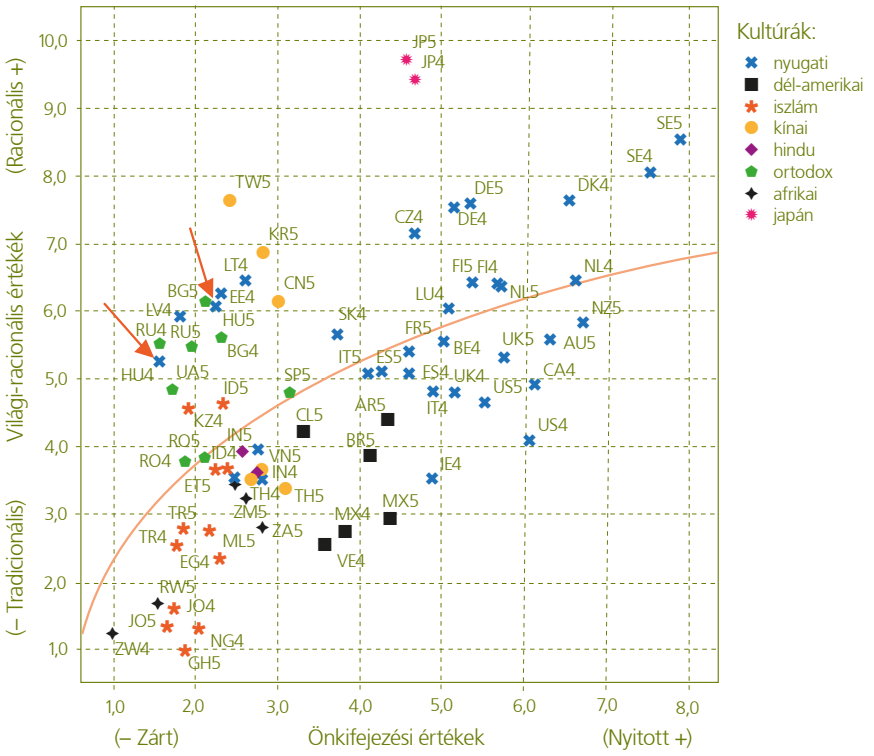

Kutatásunkban megvizsgáltuk, hogy nem arról van-e szó esetleg, hogy valamelyik komponens extrém értéke okozza azt, hogy a magyar értékek ennyire távol vannak a nyugat-európai országokétól, vizsgálatunk azonban negatív eredménnyel zárult. Statisztikai alapon nem lehet megnevezni egyetlen „fő felelőst" sem (Keller, 2009a: 9–10).

Mivel az értékek általában erős kapcsolatot mutatnak bizonyos társadalmi-demográfiai változókkal, például az életkorral vagy az iskolázottsággal (lásd Inglehart, 1997: 134), ezért természetesen azt is megvizsgáltuk, hogy esetleg nem a különböző országok eltérő összetétele okozza-e az „átlagos" magyar értékeknek a nyugati kultúra magjától távol eső pozícióját. A különböző iskolázottságúakra és a különböző életkorúakra külön-külön elkészített értéktérképek azonban nem tártak fel súlyos összetételi hatásokat. Igaz ugyan az, hogy a magasabb iskolázottságúakra kevésbé jellemző a zárt gondolkodás, ám a magyar adatok sajátos eltérése nem magyarázható azzal, hogy nálunk a nyugati országokhoz képest összességében alacsonyabb az iskolázottság átlagos szintje: a magyar felsőfokú végzettségűekre is jellemző ugyanis egyfajta „keleties" beállítottság (Keller, 2009a: 11–12).

A gazdasági fejlettség és a kulturális beállítottságok közötti összefüggés Ingleharték elemzésének is központi eleme (úgy érvelnek, hogy a gazdasági fejlődés a gondolkodás megváltozásával is együtt jár); elemzésünk szerint azonban Magyarország a saját GDP-jéhez képest is jóval zártabb gondolkodású társadalom. Az önkifejezési skálán

mutatott magyar adatpont lényegesen alacsonyabban helyezkedik el, mint ami a gazdasági fejlettség szintje alapján előre jelezhető lenne.

Magyarország a WVS adatfelvétel 4. és 5. hulláma között (gyakorlatilag az elmúlt tíz évben) valamivel szekularizáltabb és nyitottabb lett, ami megfelel ugyan a változások általános irányának, de a két időpont adatainak „sűrűbb" diagramja is jól mutatja a nyugat-európai pontfelhőtől távol eső két kóbor magyar adatpontot.[12]

Mi is jelent mindez a mai magyar értékszerkezetre vonatkozóan? Az önkifejezési értékek (más megfogalmazásban a nyitottság/zártság) dimenziójának elemei alapján mi a nyugat-európai nem posztszocialista országok átlagához viszonyítva:

- kevésbé tartjuk fontosnak a civil és politikai szabadságjogokat;
- kisebb mértékű a mindennapi aktív politikai szerepvállalásunk;
- kevésbé toleráljuk a másságot;
- értékszerkezetünkben kisebb szerepet játszanak az önmegvalósítási értékek;
- kevésbé bízunk másokban.

A fenti magyar mutatók (az általánosított bizalom kivételével) a nem ortodox posztszocialista országokénál is rosszabbak.

1. táblázat: Egyes, az önkifejezés/túlélés tengelyen mért mutatók értékei Magyarországon és három másik európai országcsoportban

Országcsoport	Zárt-nyitott gondolkodás tengely (indexérték)	Civil és politikai szabadság-jogok	Általáno-sított bizalom	Sors irányítása	Politikai szerep-vállalás	Tolerancia
1. Nyugati kultúrá-hoz tartozó nem posztszocialista országok	2,12	0,17	0,37	0,14	0,57	0,22
2. Nyugati kultúrá-hoz tartozó posztszocialista országok	–0,05	0,08	0,19	0,10	0,32	0,09
3. Magyarország	–1,37	0,03	0,25	0,08	0,14	0,06
4. Ortodox országok	–1,07	0,05	0,20	0,12	0,15	0,04

Magyarázat:
1: AU, AT, BE, CA, DE, DK, ES, FI, FR, IE, IS, IT, LU, MT, NL, NZ, PT, SE, UK, US;
2: CZ, EE, HR, LT, LV, SI, SK, PL;
4: BY, BG, CY, MK, MD, RO, RU, SP, UA

Civil és politikai szabadságjogok indexe: azok társadalmi aránya, akik az első vagy második helyen jelölik meg a szólásszabadság védelmének fontosságát egy négy tételt tartalmazó felsorolásból. A lista többi eleme: rendet tartani az

A magyar adatok részletesebb elemzése előtt két megjegyzés mindenképpen idekívánkozik. Először is, kulturális eltérések sokszor összefüggenek az országok határaival (amelyek empirikus szociológiai elemzéseknek is természetes keretei), de az összefüggés egyáltalán nem egyértelmű. Sokszor élnek azonos kulturális beállítottságú

[12] Karácsony Sándor pozitív konnotációval mondja mintegy hetven éve: a magyar „Ázsia és Európa ölelésében született lélek" (Karácsony, 1985: 54). Azt, hogy a magyar adatpontok ezt látszanak igazolni, tény (vagy legalábbis annak látszik). Arra viszont, hogy ez a társadalom működése szempontjából mennyire pozitív, még vissza kell térnünk.

országban / több beleszólást adni az embereknek a kormánydöntésbe / küzdeni az áremelkedés ellen.

Bizalom: azok társadalmi aránya, akik szerint a legtöbb emberben meg lehet bízni.

Sors irányítása: azok társadalmi aránya, akik 10-es kóddal válaszoltak egy olyan, 1-től 10-ig tartó skálán, ahol az 1-es jelentése: „semmi lehetőségem nincsen sorsom irányítására", a 10-esé pedig: „nagyon sok lehetőségem van sorsom irányítására".

Politikai szerepvállalás: azok társadalmi aránya, akik életük során valamikor írtak alá petíciót.

Tolerancia: „Mennyire tartja megengedhetőnek a homoszexualitást?" A nagyon megengedők aránya, 10-es kód az 1-től 10-ig tartó skálán.

népek különböző országhatárok között, míg számos esetben a kultúrák határai egy-egy adott országon belül húzódnak.[13]

Másodszor, ahogy az elején utaltunk rá, a kulturális alapértékek és jellemzők hosszú évezredek alatt egymásra rakódott rétegekben halmozódnak fel. Ennek megfelelője nem az egyik vagy másik évben tapasztalt GDP-változás, hanem egy ország gazdagságának szintje, ami szintén hosszú időszak alatt kumulálódik olyanná, amilyennek ma látjuk. Egy adott országban uralkodó attitűdök, értékek, beállítottságok hosszabb távon magyarázhatják egyik vagy másik intézményi felállást (például jóléti berendezkedést), vagy esetleg befolyásolhatják azt, hogy egy-egy válsághelyzetre miképpen reagál az intézményi rendszer, de például a GDP éves változásait nyilvánvalóan nem lehet ezekből levezetni. Fontos ezért, hogy bármilyen empirikus vizsgálatban különbséget tegyünk a kultúra lassabban változó jellegzetességei és annak esetleg valamilyen konjunkturális jelenségre jobban reagáló esetlegességei között.

Az értékszerkezet keretei: négy önkényesen kiválasztott dimenzió

Európai összehasonlító vizsgálatunk során számos, az értéktér leírására alkalmas dimenzió közül a magyar adatok jellemzésére négy olyan dimenziót választottunk ki, amelyek alkalmasak lehetnek a közösségi érintkezés elemzésére, és a gazdasági együttműködés rendszere szempontjából közvetlen érvényességgel bírhatnak. Értelmezésünkben ilyenek[14]:

- a (másokba és az intézményekbe vetett) bizalom, illetve a társadalmi tőke participációs és kapcsolati elemei,
- az egyenlőtlenségek értékelése,
- normakövetés és normaszegés, valamint
- az egyéni és közösségi felelősségvállalással kapcsolatos elvárások iránya és karaktere.

[13] A „Belgium" adatpont flamandok és vallonok értékeinek átlagát mutatja, vagy éppenséggel az „Ukrajna" adatpont összemossa az ország sok szempontból egymástól eltérő keleti és nyugati részét, az „Izrael" adatpontról nem tudjuk pontosan, mennyire vannak benne az országhatárok közötti arabok értékei, a „Németország" nevű közösség adatai is a katolikus és a protestáns tartományok véleményeinek átlagolásából jönnek létre. Ezért aztán az értéktérképek sokszor mutatják a „belgák" értékeit, ami akkor, ha egymáshoz tartalmi szempontból közeli kultúrák fizikai egymás mellettiségéről van szó, nem probléma, de ha alapvetően eltérő kultúrák élnek fizikai közelségben, azonos államhatárok között, akár az is lehet. Samuel P. Huntington ezeket az eseteket geopolitikai veszélyzónaként azonosítja (vö. Huntington, 2006). A mi vizsgálatunkban, mivel Magyarország ilyen szempontból homogén közeg, a fenti megjegyzés inkább csak módszertani finomítást jelent.

[14] Később kiderült, hogy ezek a dimenziók lényegében megegyeznek az Akerlof és Shiller által lelírt zsigeri reakciók négy területével. Akerlof és Shiller (2009) a következőképpen nevezi ezeket: (1) bizalom és a bizalom multiplikátorai, (2) méltányosság, (3) korrupció és rosszhiszeműség, (4) pénzillúzió. Náluk szerepel egy ötödik tényező is, amely azonban nem annyira az emberi zsigeri reakciók tárgyaira, hanem bizonyos kognitív mechanizmusokra utalva neveznek el: (5) történetekben gondolkodás. Magyarul talán analógiás gondolkodásnak kellene fordítanunk.

A szó klasszikus értelmében tehát itt nemcsak értékekről van/lesz szó, hanem alapértékek és attitűdök sajátos kombinációjáról.[15] Kutatásunk eredményeit megelőlegezve azt mondhatjuk, hogy

- a magyar társadalom bizalomhiányos;
- nagyon kevéssé fogadja el az egyenlőtlenségeket;
- felemás viszonyban van a korrupt magatartás megítélését illetően; és
- alulértékeli az állami szolgáltatások adóárát, ezáltal magasabb elvárásokat fogalmaz meg az állammal szemben, mint amilyeneket az teljesíteni tudna.

E négy dimenzió mindegyikében látunk bizonyos patologikus elemeket, noha a magyar helyzet nem mindegyik dimenzióban tartozik a nemzetközileg leginkább „kedvezőtlenek" közé.[16] Így, ebben a kombinációban azonban sajátos, nehezen kibogozható együttest alkotnak, amelyek összefonódva, egymást erősítve destruktívan hatnak a tágabb értelemben vett politikai közösség egészséges működésére és túlélési képességére. Ahhoz, hogy a négy területen bemutassuk a magyar sajátosságokat, el kell indulnunk valamelyiktől; mi erre a célra – részben intuitív alapon – a bizalom/bizalmatlanság relációt (tágabb értelemben pedig a társadalmitőke-ellátottságot) választottuk ki. Úgy véljük – és a továbbiakban emellett érvelünk –, hogy ez a tényező az összes többinek a magyarázatában szerepet játszik valamiképpen, és ez egy olyan tulajdonság, amely a többi felsorolt dimenziónak nem sajátja.

A bizalom kitüntetett szerepe

A társadalom tagjainak együttműködése az egymás iránti bizalom nélkül teljességgel lehetetlen lenne. Normál körülmények között nem mérlegeljük, felbontsuk-e a levelet, amit a postás hozott, vagy először forduljunk tűzszerészhez. Elhisszük az érkező busz vezetőjének, hogy a feltüntetett úti célhoz visz el bennünket. Bízunk abban, hogy a boltban a visszajáró pénz nem hamis, bemutatkozáskor kezet fogunk a másik emberrel. Egy megállapodás aláírásakor, mivel nincs olyan, hogy „tökéletes szerződés", mindig bízunk abban, hogy a másik nem fog a nem szabályozott kérdések tekintetében visszaélni a bizalmunkkal. Bízunk abban, hogy ügyfelünk fizet a jövőben, ha mi szállítottunk, és hogy megtakarításainkat tényleg visszakapjuk a banktól/társadalombiztosítástól.

Néha azonban szükségünk van némi egészséges bizalmatlanságra is. Sokszor akkor is fennmarad bennünk a gyanakvás minimális szintje, ha egyébként teljesen megbízunk valakiben/valamiben: lenézünk, mielőtt utána ugrunk valakinek a sziklaszirtről. Megnyugtatónak tartjuk, ha működik a bűnüldözés vagy az igazságszolgáltatás, de jó, ha őket kiegészíti tevékenységével az ügyészség, hogy mindegyiket kontrollálja

[15] Az értékek és attitűdök közötti különbségtételről lásd például Andorka, 2006: 16. fejezet, valamint Spéder, 2006 kiegészítése a hivatkozott fejezethez.

[16] Hogy mi a „kedvezőtlen", az természetesen definíció kérdése. Szerintünk a bizalom a bizalmatlansággal, a normakövetés a normaszegéssel, a civil önállóság az állami függéssel és az egyenlőtlenség/hatékonyság összefüggés pragmatikus felfogása az egyenlőtlenség feltétel nélküli elutasításával szemben elsőbbséget élvez, „kedvezőbbnek" tekinthető.

a számvevőszék, az ombudsmanok, a sajtó, a sajtón belül a verseny stb. Összességében tehát tisztában vagyunk azzal, hogy bizonyos társadalmi intézmények, hatalmi ellensúlyok azért vannak, mert teljesen mégsem akarunk a kormányzatban, parlamentben, nagyvállalatokban stb. bízni. És ez így lenne rendjén.

A bizalom kötelékei

Definíciók: *specifikus bizalom* alatt arra vonatkozó várakozást értünk, hogy mások (konkrét személyek vagy intézmények) adott szituációban egy bizonyos kiszámítható módon (általunk értékelve pozitívan) fognak viselkedni. Az *általánosított bizalom* mindennek a kiterjesztése a kiválasztott/értékelt közösség egészére, pontosabban annak bármely tetszőleges tagjára. Az általánosított bizalom tehát arra vonatkozó várakozás, hogy a közösség egyes tagjai, ha bizonyos szituációba kerülnek (egyesével és bármelyikük), azonos módon fognak viselkedni (a hadsereg tagjai közül bármelyikük hős lesz), függetlenül attól, hogy melyikük kerül az adott helyzetbe.

Összességében tehát a bizalom irányulhat a közvetlen környezet, ismerősök, barátok felé, ismeretlenek, idegenek felé, továbbá lehet pozitív vagy negatív várakozásunk bizonyos intézmények működésével kapcsolatosan is.[17] A *bizalom rádiusza* az a társadalmi kör, amelyre a közös normák, viselkedési szabályok és elkötelezettségek kiterjednek (Fukuyama, 1997). Bizonyos társadalmakban ez lehet nagyon szűk: tradicionális közösségekben, bizalomhiányos társadalmakban, esetleg olyan értékek által átitatott társadalmakban, amelyek a szűk vérségi közösséget minden egyéb elé helyezik (pl. a konfuciánus értékek alapján szervezett Kínában), vagy ahol a tartós hierarchikus, centralizált rendszer atomizálta a társadalmat (pl. a felvilágosodás után Franciaországban vagy a középkortól a legújabb korig átívelő módon Dél-Olaszországban). Más esetekben a bizalom rádiusza univerzalisztikusabb, tágabb társadalmi körökre is kiterjed. Túlmutat a családon, megengedőbb az idegenekkel szemben (mint pl. a mai Skandináviában vagy a polgárosodás fázisában levő, erős céhes gyökerekkel és önkormányzatisággal rendelkező Németalföldön).

E helyen fontos megtennünk egy, a bizalommal kapcsolatosan eddig nem említett szemantikai, de a nemzetközi összehasonlításokban adott esetben fontosnak bizonyulható distinkciót. Ha azt mondjuk, hogy „bízunk" egy személyben vagy egy intézményben, akkor a magyar nyelvben ehhez legalább kétféle konnotáció tartozhat. Az egyik szerint *„megbízunk valakiben"*, mert kiszámíthatónak és irányunkban jóindulatúnak tartjuk (ezért aztán rá merjük bízni a gyermekünket vagy valamelyik vagyontárgyunkat). A bizalom szónak ez a közkeletű értelmezése áll talán a legközelebb ahhoz, amelyet a nemzetközi összehason-

[17] A bizalom egyébként bármelyik esetben, de különösképpen az intézmények esetében lehet pozitív és negatív várakozás is. Például bízhatunk abban, hogy egy bizonyos intézmény jól működik (igazságot szolgáltatnak a számunkra, visszakapjuk az elvesztett csomagunkat stb.), de bízhatunk abban is, hogy éppen ellenkezőleg: az adott intézmény rosszul fog működni (nem vonja vissza az építési engedélyünket, átcsúszunk az adóellenőrzésen, nem jön rá az állami gépezet szamizdattevékenységünkre stb.). Persze ez nem a klasszikus bizalom jele, hanem a jó ügy érdekében vett kiszámíthatósági elvárásé.

lítások bizalom (angolul: trust vagy confidence) alatt érteniek.[18] A másik értelmezés szerint „bízni valakiben vagy valamiben" annyit tesz, hogy *számítunk rá*, vagyis bízunk abban, hogy segíteni fog a bajban. Az angol nyelv ezt általában világosan más szóval[19] fejezi ki, ami nemzetközi összevetésben problematikus lehet. Mindez különösképpen az egyes állami intézményekre vonatkozó percepcióink értelmezését teszi komplikáltabbá.

A bizalomnak, a bizalmi alapon működő kapcsolatoknak aszerint, hogy milyen funkciót töltenek be a társadalomban, alapvetően kétféle válfaja van. Az első, a *megkötő* (bonding) társadalmi hálózat vérségi, rokonsági és egyéb ősi (primordiális) kötelékeket jelent. Azokban a bizalmi körökben, ahol a megkötő bizalmi hálók uralkodnak, nem szükségesek külön intézményi garanciák ahhoz, hogy a várakozásaink teljesüljenek. Az adott közösségben általában feszes normarendszer uralkodik, megszabva a jó és a rossz, a helyes és a helytelen viselkedés szabályait. Ezek a szabályok többé-kevésbé kiszámíthatóak, megszegésük esetén világos szankciókkal és kikényszerítő mechanizmusokkal. Viszont ezeknek a köröknek a határai egyben szakadékot is jelentenek a más közösségekkel való kapcsolatokban. A családcentrikus kultúra lokális bizalmi hálót épít, de korlátoz is. Ha ugyanis a bizalom csak egy behatárolt közösségi egységre szűkül, ott feltétlen, de a kívülállókkal szemben gyanakvó, akkor a gazdasági és társadalmi integráció körön kívül kerülése korlátos, ennélfogva a szervezetek növekedése és hatékony méretűvé fejlődése is korlátos. A másik csoportba tartozó *áthidaló* (bridging) kapcsolatok lazábbak. Egymáshoz lazán kapcsolódó, de belül viszonylag sűrű szövésű hálókat kötnek össze. Ezeknek az áthidaló kapcsolatoknak nagyon fontos szerepük van a szegregált, egymástól eltérő kultúrák összekötésében, az információk, tudás, innovációk, ismeretek szállításában. Az áthidaló tőkének ezért a tágabb közösség hatékonysága, innovációs képessége és növekedési képessége szempontjából egyaránt alapvető fontossága van.[20]

A bizalom maga relációs természetű, többoldalú, több szereplő közötti viszony, bizonyos tekintetben sokkal inkább a közösség jellemzője, mintsem az egyes egyéneké.

[18] E két értelmezés között is lehetnek árnyalatnyi, a magyar nyelvben csak a kontextus alapján különválasztható értelmezések (pl. ha egy jövőbeni esemény bekövetkezésében bízunk, az inkább *confidence*, ha más személyben, akkor az lehet *confidence* és lehet *trust* is), de itt ezzel tovább nem foglalkozunk.

[19] A „*rely on*" vagy „*count on*" szavakkal.

[20] A lokális és az univerzális etikai kötelezettségeket nagyon jól illusztrálja Fukuyama példája: amikor Konfucius egy szomszéd ország királyával társalgott, és közben „a király azzal kérkedett, hogy népe felettébb erényes, mert ha valaki lopásra vetemedne, fia jelentené a bűntettet és a tettes kilétét az illetékeseknek. Amire Konfucius azt felelte, hogy az ő népe sokkal erényesebb, mivel egy fiú soha sem bánna így az apjával (Fukuyama, 1997: 127).
Más, hozzánk közelebbi példa erre Don Corleone etikája. A *Keresztapa* című filmben a lehető legplasztikusabban mutatkozik meg, hogy a család bizalmi körein belül a legodaadóbb az apa, más közösségek tagjaival szemben viszont hidegvérű gyilkos is (amelyet ő maga részben a vérségi kötelezettségekből vezet le). Szerepei abban a társadalomban pontosan ezt várják el tőle: a primordiális közösségen belül (a családban és a szélesebb értelemben vett klánban) teljes a bizalom, a klánok között viszont teljes a bizalmatlanság. Ebben a világban tehát nincsen vagy csak nagyon gyenge és labilis lehet az áthidaló kapcsolat. (Lásd még erről Rothstein, 2004.)

Bizalomhiány a mai magyar társadalomban és másutt Európában

A WVS 4. és 5. hullámából összevontan állítottuk elő az általánosított bizalomnak a *2. táblázat*ban bemutatott adatait (ahol mindkét hullámra voltak adatok, ott a két év átlagát, ahol csak az egyik évre, ott az adott év adatát vettük tekintetbe). Az eredmények szerint az országokat négy csoportba sorolhatjuk, amelyek között *Magyarország az alsó-közép csoportba tartozik az általánosított bizalom terén*. A megkérdezettek mintegy negyede vallja azt, hogy „a legtöbb emberben meg lehet bízni", miközben a válaszadók mintegy háromnegyede szerint „az ember sohasem lehet elég óvatos". A bizalmi szint Európán belül általában Skandináviában magasabb, mint a kontinensen, és a kontinensen magasabb, mint a déli országokban, viszont a poszt-szocialista országokban általában alacsonyabb, mint a hozzájuk térben amúgy közel eső európai országokban (érdemes összevetni például a balti országok adatait a skandinávokéival).[21] Ebben az értelemben a magyar adatok illeszkednek a nemzetközi eloszlásba. Érdemes megfigyelni, hogy a dánok, a svédek, a finnek, a svájciak és a hollandok körében a másokban bízók aránya mintegy 50–70 százalék, míg a ciprusi, portugál, román, szerb, szlovák, lett, moldovai, lengyel és görög társadalmakban 20 százalék alatti ez az arány. [22]

Az ún. általánosított bizalomra vonatkozóan különbözőféleképpen feltett kérdésekre adott válaszok megoszlása nem mindig konzisztens (Giczi és Sik, 2009). Összességében azonban az eltérő módszertannal készített kutatások is azt mutatják, hogy a magyar lakosság általános bizalmi szintje (másokkal, a közintézményekkel és a politikával kapcsolatban egyaránt) alacsonyabb, mint Nyugat-Európában (lásd még *Függelék,* F1. ábra).

Az *intézményi bizalom indexének* (ezt a politikai pártok, parlament, kormány, hadsereg, rendőrség, bíróság, köztisztviselők, szakszervezetek, sajtó, televízió iránti bizalom átlagaként képeztük) *rangsorában Magyarország lényegesen alacsonyabb pozíciót foglal el*, mint az általános bizalom rangsorában. Előbbi tekintetében csak – némiképpen meglepő módon – a cseh és (kevésbé meglepő módon) a szerb lakosság bízik kevésbé az intézményeiben.

[21] A táblázatban mindazonáltal szerepel két olyan adatpont (Fehéroroszországé és Szlovéniáé), amelyik további vizsgálatot igényel majd.

[22] Meg kell jegyezni, a 2009-es EVS magyar hullámának bemutatójából úgy látszik, az EVS még alacsonyabb bizalmi szintet mutat ki annál, mint amit mi mértünk. Náluk az általánosított bizalommal levők aránya 20 százalék.

2. táblázat: Általánosított, a társadalom többi tagjába vetett bizalom, illetve az intézményekbe vetett bizalom Európában az 1990-es évek végén és 2005 táján

Ország	Általános (mások iránti) bizalom, %			Ország	Intézményi bizalom, indexérték		
	1999–2000 táján (EVS)	2005 táján (WVS)	Összevont, átlag		1999–2000 táján (EVS)	2005 táján (WVS)	Összevont, (átlag)
Dánia	67		67	Finnország	2,64	2,68	2,66
Svédország	66	68	67	Dánia	2,59		2,59
Finnország	58	59	58	Portugália	2,58		2,58
Svájc		54	54	Írország	2,57		2,57
Hollandia	60	45	53	Luxemburg	2,57		2,57
Fehéroroszország	42		42	Svédország	2,51	2,52	2,51
Izland	41		41	Svájc		2,51	2,51
Észak-Írország	40		40	Málta	2,51		2,51
Németország	35	37	36	Ciprus		2,49	2,49
Írország	35		35	Ausztria	2,41		2,41
Ausztria	34		34	Szlovákia	2,41		2,41
Olaszország	33	29	31	Hollandia	2,51	2,26	2,38
Nagy Britannia	30	30	30	Nagy Britannia	2,38	2,34	2,36
Spanyolország	39	20	30	Spanyolország	2,33	2,38	2,35
Belgium	29		29	Németország	2,41	2,24	2,33
Ukrajna	27	28	27	Olaszország	2,35	2,28	2,32
Luxemburg	26		26	Franciaország	2,36	2,27	2,31
Magyarország	22	29	26	Lengyelország	2,42	2,17	2,30
Oroszország	24	26	25	Horvátország	2,29		2,29
Litvánia	25		25	Belgium	2,28		2,28
Bulgária	27	22	25	Fehéroroszország	2,28		2,28
Csehország	24		24	Lettország	2,27		2,27
Észtország	23		23	Litvánia	2,27		2,27
Horvátország	21		21	Románia	2,32	2,21	2,27
Málta	21		21	Ukrajna	2,29	2,21	2,25
Franciaország	22	19	20	Észtország	2,24		2,24
Szlovénia	22	18	20	Bulgária	2,17	2,27	2,22
Görögország	19		19	Szlovénia	2,32	2,11	2,21
Lengyelország	19	19	19	Oroszország	2,16	2,25	2,20
Moldova		18	18	Moldova	2,27	2,08	2,17
Lettország	17		17	Magyarország	2,22	2,07	2,15
Szlovákia	16		16	Csehország	2,11		2,11
Szerbia		15	15	Szerbia	2,16	2,02	2,09
Románia	10	20	15	Izland			n. a.
Portugália	10		10	Észak-Írország			n. a.
Ciprus		10	10	Görögország			n. a.

Forrás: European Values Study (EVS) 1999–2000 alapján Schaik, 2002, illetve a WVS 4. és 5. hulláma alapján saját számítások.

Megjegyzések:

Az országok az összevont általánosított bizalom, illetve az intézményi bizalom indexe szerint vannak sorba rendezve. A spanyol és svájci WVS-adat 2007-ből, a magyar pedig 2009-ből származik.

Az intézményi bizalom indexét a WVS4-ben kilenc (a hadsereg, a sajtó, a televízió, a szakszervezetek, a rendőrség, a kormány, a politikai pártok, az országgyűlés, a köztisztviselők), a WVS5-ben pedig tíz (a hadsereg, a sajtó, a televízió, a szakszervezetek, a rendőrség, a kormány, a politikai pártok, az országgyűlés, a köztisztviselők és a bíróság) intézménybe vetett (négyfokú skálán mért) bizalmi indexek átlagaiból nyertük.

Igencsak figyelemre méltó, hogy más emberek iránt a leginkább még a magyarok vannak bizalommal a volt szocialista országok közül, ugyanakkor az intézményi bizalom tekintetében az egész kontinensre vetítve, ezen belül a volt keleti blokk országai sorában is sereghajtók vagyunk. E mögött talán a „legvidámabb barakk" és vértelen rendszerváltás „mellékhatásai" is állhatnak, nevezetesen a puha diktatúra a késői szocializmusban rászoktatta az embereket arra, hogy az állam ad, illetve az államnak kötelessége adni, és ha nem ad magától, könnyű a féllegális térben akár el is venni, amit aztán a rendszer még legitimál is (lásd második gazdaság, gmk-k a gyárakban stb.). A puha diktatúrából a piacgazdaságba való relatíve puha átmenet minden érdeme mellett valamelyest megfosztotta az embereket attól, hogy magukénak érezzék az új rendszert és az államot, amelytől továbbra is csak elvárták, hogy adjon, és amely továbbra is kiskapukat hagyott saját maga kijátszására, sőt akár még legitimálta is azokat (pl. a munkanélküliséget „kezelő" tömeges korai és rokkantnyugdíjazás a kilencvenes évek elején). Összességében tehát a fellazult nyolcvanas években megszokott normák és az állammal szembeni elvárásokat, a paternalizmus kellemes langyosságát nem váltotta fel a „mi rendszerváltásunk", a „mi vagyunk az állam" demokratikus légköre, így a magyarok kevéssé érzik magukénak az állami intézményeket, sokkal inkább továbbra is kijátszandó „ellenségként" kezelik. A volt szocialista országokban hasonló a tendencia, de más mértékek alakulhattak ki a magyarnál „keményebb" szocializmus és rendszerváltás hatására.

Az intézményi és személyes bizalom nagyfokú eltérésének magyarországi esete jó példa arra is, hogy az egyes országok bizalmi szintjei közötti különbségeket általánosabb keretbe helyezi, ha egymásra vetítjük, hogy az általánosított bizalom és az intézményekbe vetett bizalom miképpen kombinálódnak. Ezt mutatja a *3. ábra.*

3. ábra: Az általánosított bizalom és az intézményi bizalom együttmozgása az európai országokban

Forrás: Europan Values Survey (EVS) alapján Schaik 2002 adatai, valamint a EVS és a WVS alapján saját számítások.

Az általánosított bizalom és az összevont intézményi bizalom indexének számítási módszerét lásd a 2. táblázat magyarázatánál.

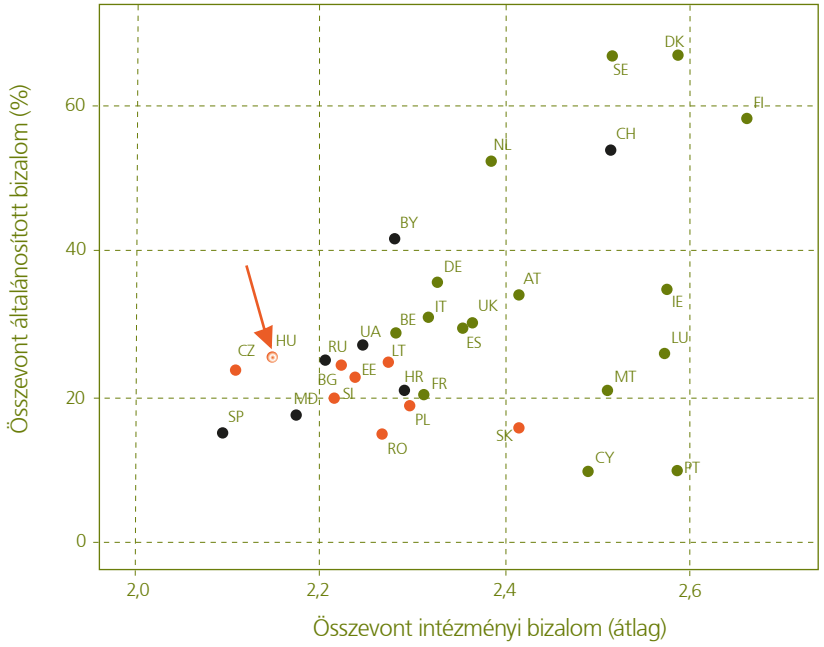

A két bizalomtípus egymást kiegészítve „működteti" a társadalmakat, de lényeges különbséget találunk Európa különböző részein a bizalomelemek mértéke és kombinációja tekintetében. Néhány országban mind az intézményi, mind pedig a másokba vetett bizalom lényegesen az átlag fölötti (idetartozik például Svédország, Dánia, Finnország és Svájc). Más országokban az intézményekbe vetett bizalom nagyon alacsony, és a másokba vetett bizalom is átlag alatti (Szerbia, Moldova, Románia, Bulgária, Oroszország és Csehország mellett Magyarország is inkább ebbe a kategóriába tartozik). Végezetül vannak olyan országok, amelyekben mintha az intézményekben jobban megbíznának, mint más emberekben (Portugália, Ciprus, Málta, Szlovákia) és olyanok, amelyekben a másokba vetett bizalom meghaladja az intézményekbe vetett bizalom mértékét (valószínűleg idetartozik Fehéroroszország, de ott nem tudjuk, hogy az intézményi bizalom adata mennyire torzított az ország politikai körülményei miatt).

A következő fejezetekben előbb a mások iránti bizalomhiány, majd pedig az intézményi bizalomhiány magyarországi sajátosságait elemezzük, majd megvizsgáljuk, hogy milyen hipotéziseket állíthatunk fel egyfelől a bizalomhiány, másfelől pedig a normaszegés, az igazságosságtalanság-érzet és az egyéni versus állami felelősséggel kapcsolatos attitűdök kapcsolatára.

Kiben nem bízunk?

Az „általánosított bizalom" elemzéséhez feltett kérdéshez képest engedékenyebb és a bizalom fokozatait is megragadó, négyfokú választ lehetővé tevő kérdés válaszmegoszlása (Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat) szerint a bizalom rádiusza szűk: tízből hét magyar bízik meg (óvatosan) szomszédainak, távolabbi ismerőseinek és munkatársainak legalább a többségében, a többiek legfeljebb csak az említett csoportokból ismert emberek kisebb részét tartja megbízhatónak. A magyarok nagyobbik része, 56 százaléka még ennek az „engedékeny definíciónak az alapján is bizalmatlan: ekkora azok aránya, akik szerint az emberekben egyáltalán nem, vagy alapvetően nem lehet megbízni *(4. ábra).* Ezek az adatok *nemzetközi összehasonlításban is inkább a szűk bizalmi rádiuszú országokhoz sorolnak bennünket*.

A bizalmatlanság szintjét erőteljesen befolyásolja a megkérdezett társadalmi-gazdasági helyzete: a magasabb iskolázottságúak jobban, az alacsonyabb iskolázottságúak kevésbé bíznak meg másokban (előbbiek 54%-a, utóbbiak 38%-a bízik többé-kevésbé a többi állampolgárban), és az anyagi-vagyoni jólét szintjének emelkedésével is hasonló mértékben nő a másokban bízók aránya. Ugyanakkor a nemzetközi összevetés részletesebb adatai azt mutatják, hogy mi, magyarok nem azért vagyunk bizalmatlanabbak, mert szegényebbek vagy összességében alacsonyabb iskolázottságúak vagyunk másoknál. Az adatok szerint *a bizalmatlanság a különböző iskolázottsági és jövedelmi-vagyoni csoportokban is alacsonyabb annál, ami sok nyugat-európai országban jellemző*.

Általában az idegenekkel kapcsolatos bizalom függ attól, hogy milyen ismereteink vannak az adott egyénekről vagy társadalmi csoportokról (Bernát, 2009). Nagy általánosságban a megkérdezettek minden második embertársukat tartják megbízhatónak (százból ötven embert, lásd *5. ábra*).

4. ábra: A bizalom rádiusza a magyar lakosság körében (az egyes, a bizalommal kapcsolatos kijelentésekkel egyetértők aránya 2009-ben) (%)

Megjegyzések.

Az általános bizalom kérdése: „Ön általánosságban mit mondana: (1) majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben; (2) általában meg lehet bízni az emberekben; (3) általában nem lehet elég óvatos az emberekkel; vagy (4) szinte sose lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban?" Az ábra az első két válaszlehetőséget választók arányát mutatja.

Szomszédok, ismerősök, kollégák iránt bizalom kérdése: „A szomszédságában, a környéken lakó emberek mekkora részét tartja megbízhatónak? És mekkora részét tartja megbízhatónak távoli ismerőseinek? És (ha dolgozik) a munkahelyén dolgozóknak?" Az ábra azok arányát mutatja, akik az adott csoport jelentős részét vagy többségét megbízhatónak tartja.

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

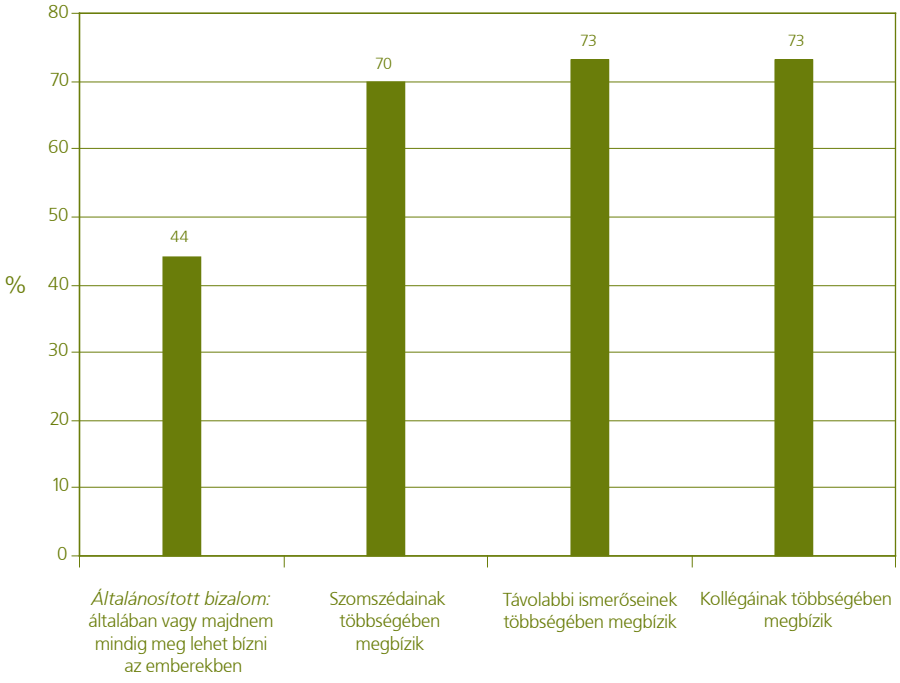

5. ábra: Kikben bízunk és kikben nem? (100 emberből hány megbízható az alábbi csoportokból?)

Megjegyzés:

A kérdés így hangzott: „Általában mennyire tartja megbízhatónak az embereket? Ön szerint 100 ember közül általában hány megbízható? És 100 iskolázatlan ember közül? És… stb." Az ábra az említett csoportokon belül megbízható emberek átlagos számát mutatja.

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

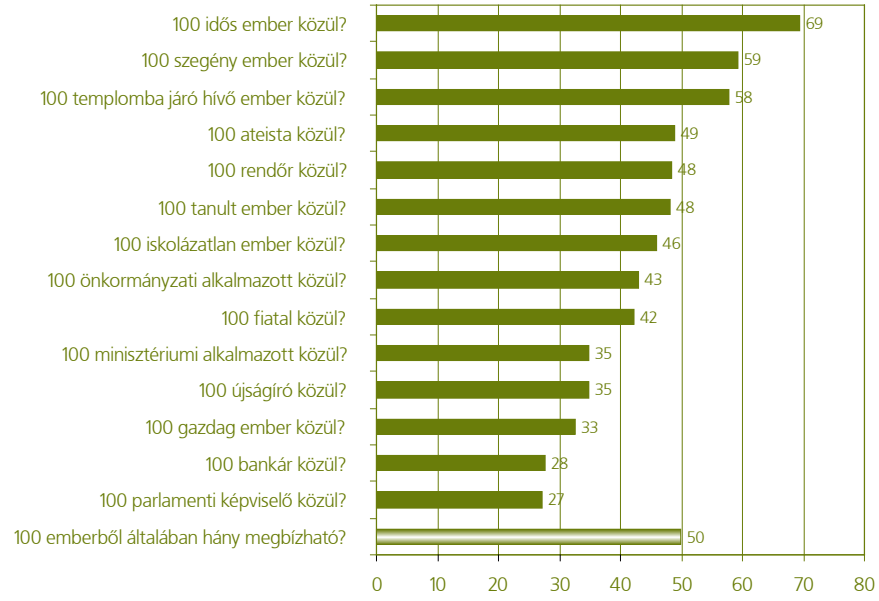

Egyik legbiztosabb „iránytűnk" az életkor: jobban bízunk az idősebbekben, mint a fiatalokban (százból csaknem hetven időst, viszont negyvennél alig több fiatalt tartunk megbízhatónak). Mindezt a fiatalok és az idősebbek is így gondolják.

Jóval bizalmatlanabbak vagyunk a gazdagokkal, mint a szegényekkel szemben (bár a jobb vagyoni helyzetűek kevésbé bizalmatlanok a gazdagokkal szemben), és az ateistákkal mint a hívő emberekkel szemben (különösen a templomba járók vannak így ezzel nagyobb arányban), és nem bízunk jobban az iskolázottabbakban sem az iskolázatlanokhoz képest (a felsőfokú végzettségűek általában jobban bíznak másokban, de közöttük általános az a vélekedés, hogy az iskolázottság önmagában nem emeli a bizalomra érdemesség szintjét).

A közbizalom állapota szempontjából legsúlyosabb megállapításunk, hogy *pontosan azokkal a foglalkozásokkal szemben drámaian alacsony az átlagember bizalma, akikben pedig nagyon fontos lenne bíznunk*: a parlamenti képviselőkkel szemben (akikre a sorsunkat meghatározó döntéseket ruházzuk át), a bankárokkal szemben (akikre a pénzünket bízzuk) és az újságírókkal szemben (akiktől pedig a hiteles tájékoztatást várhatnánk el).

A közbizalom(hiány) fontos eleme: az intézmények iránti bizalmatlanság

A társadalom normális működése szempontjából nagyon fontos az is, hogy az állampolgárok mennyire bíznak a társadalom intézményeinek működésében, például egyet nem értésük esetén elhiszik-e, hogy a bíróság a leghatékonyabb módja a viták rendezésének, hogy gyermekeik jó helyen vannak az iskolában, hogy rossz közérzetük esetén helyesen teszik, ha orvoshoz fordulnak, vagy éppen a befizetett adóikat valóban arra a célra használják-e, amire tőlük azokat elkérték.[23]

Egy, az EU megbízásából 2004 tavaszán készített vizsgálat (European Commission, 2004) adatai szerint az intézményekbe vetett bizalom Magyarországon általában alacsonyabb, mint nyugaton és mint a többi kelet-európai ország jelentős részében. Ezen belül is különösen alacsony a sajtóba (rádió, tv, újságok) és a szakszervezetekbe vetett bizalom. Ezzel szemben az igazságszolgáltatás és az EU intézményrendszere iránti bizalom szintje magasabb, mint másutt.

Új vizsgálatunk szerint 2009 tavaszán (is) *alacsony a magyar lakosság intézmények iránti bizalma (6. ábra)*. Ha tízfokú skálán kérjük elhelyezni az adott intézménnyel kapcsolatos bizalmat, és a skála közepének az 5-öt tekintjük,[24] akkor ezen a skálán az inkább pozitív tartományt csak az MTA lépi át 6,2 pontos bizalomindexével, míg a többi intézmény iránti bizalom értéke mind kisebb a középérteknél. Így valójá-

[23] A bizalomhoz persze elsősorban az kell, hogy maguk a szóban forgó intézmények ténylegesen – legalább többé-kevésbé a főbb alapcéljaikkal összhangban működjenek, amelyek érdekében létrehozták őket, és ha esetenként ettől eltérnek, képesek legyenek önerejükből korrigálni működési gyakorlatukat (pl. Rothstein, 2004). Ez azonban egy másik elemzés tárgya lehet. A Közjó és Kapitalizmus Intézet 2008-as jelentésének kulcsgondolata éppen ez: nem bízunk senkiben (Közjó és Kapitalizmus Intézet, 2009: 37).

[24] Tudjuk, hogy a skála közepe 5,5, de azt is tudjuk, hogy a megkérdezettek ezt nem szokták kiszámolni, hanem 5-öt tekintve „átlagosnak", véleményüket ehhez képest helyezik el.

ban különböző fokú bizalmatlanságról beszélhetünk az egyes intézmények esetében (Bernát, 2009):

- Magyarországon a megkérdezettek a legkevésbé a politikai szereplők (kormány, politikusok, és ellenzék, Országgyűlés) iránt vannak bizalommal. A lakosság, tízfokú skálán átlagosan 2–3 pontra értékeli a politikai intézmények iránti bizalmát. Ez, mint fent jeleztük, részben arra utal, hogy az emberek mennyire hisznek a intézményeknek és személyeknek, de részben jelentheti azt is, hogy milyen mértékben remélik, hogy problémáikhoz segítséget kapnak tőlük. Bármelyik is legyen a tényleges értelmezés, a *politika iránti bizalmatlanság* nyilvánvalóan *nagyfokú*.
- Meglehetősen bizalmatlan (3,5–4,0 pont) a lakosság sajtóval. a szakszervezetekkel vagy a jogrendszerrel szemben. A „bizalom" nyilván mást és mást jelent ezen intézmények esetében is. Ha részletesebben elemeznénk, a sajtó esetében természetesen a hírek/információk hitelességével kapcsolatos kételyekre kellene rákérdeznünk, a szakszervezetek kapcsán az ügyek elintézésére és az érdekvédelemben való bizalomra kellene gondolnunk, a jogrend esetében pedig az igazságszolgáltatás működésére.[25]
- A közintézmények közül az Állami Számvevőszék, a rendőrség vagy a Magyar Nemzeti Bank tartoznak azok közé az intézmények közé, amelyek iránt az általános bizalmatlanság viszonylag kisebb,[26] de velük szemben is a középérték alatti az átlagos bizalmi szint.

[25] A bizalmatlanságot e három területen amúgy viselkedési változók alapján lehetne igazán vizsgálni (a politikai napilapok esetében a példányszám adatainak változása, a szakszervezetek esetében a tagsági, szervezettségi mutatók, a jogrend terén pedig a ténylegesen jogi esetté váló jogsérelmek aránya lehetne útmutató).

[26] Ugyanebbe a csoportba sorolható egy nem létező intézmény is, a Nemzeti Közpénzügyi Hatóság, amelyet „tesztelési" céllal vettünk be a listába, így nem meglepő, hogy ezen intézmény esetében a legmagasabb (25%) a „nem tudja, nem válaszol" válaszok aránya. Másképpen viszont meglepően sokan, a megkérdezettek 75 százaléka képes volt véleményt formálni ennek a nem létező intézménynek a bizalomra érdemességéről, méghozzá úgy, hogy ezt az intézményt is némileg alacsonyabb szintű bizalom övezi, mint például az ÁSZ-t vagy az MNB-t.

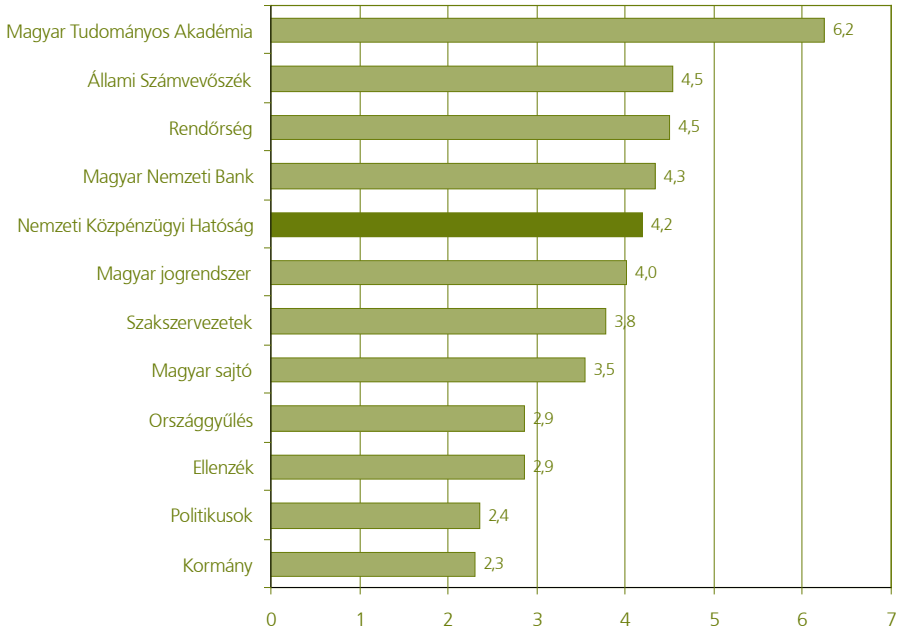

6. ábra: Intézmények és közszereplők iránti bizalom Magyarországon 2009-ben (0–10 skálán, ahol a magasabb érték a nagyobb fokú bizalmat jelöli)

Megjegyzés:

A kérdés: „Kérem, mondja meg, hogy Ön személy szerint mennyire bízik a következő intézményekben. A 0-s azt jelenti, hogy Ön egyáltalán nem bízik az adott intézményben, a 10-es pedig azt jelenti, hogy teljesen megbízik benne." Az ábra a tízfokú skálán kapott átlagértékeket mutatja.

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

Ez a fajta bizalmatlanság időben nem állandó. A jelen kérdéssel közvetlenül összehasonlítható korábbi adataink 2000-ből állnak rendelkezésre, és ez alapján az elmúlt évtizedben jól érzékelhetően romlott az intézmények iránti bizalom Magyarországon. A sajtón kívül minden intézmény esetében (ahol van összehasonlításra lehetőség) 10 százalékpont körüli mértékben nőtt az alapvetően bizalmatlanok aránya, a kormány esetében azonban jóval nagyobb, 23 százalékpontos a bizalomvesztés mértéke (Bernát, 2009).

Mindebben nyilvánvalóan szerepet játszik az is, hogy a vizsgált időszak elején és végén az éppen kormányzó pártok népszerűsége lényegesen eltér egymástól. Nem triviális azonban, hogy egyik vagy másik politikai párt népszerűségének közvetlen összefüggést kellene-e mutatnia a közintézmények iránti bizalom alakulásával. Ez inkább valószínűleg a közintézményi szféra túlpolitizáltsága miatt lehet így, ami a bizalmi viszonyok tekintetében inkább „súlyosbító körülmény".

A bizalomhiány (gazdasági és nem gazdasági) költségei

A bizalomhiány a társadalomnak és a gazdaságnak egyaránt súlyos költségeket okoz (Kornai, 2003). Először is, egy bizalomhiányos közegben magasabbak lesznek maguknak a tranzakcióknak a költségei. Nem elég az adott szó vagy a rábólintás, aprólékos szabályozásra, végeláthatatlan hosszúságú szerződésekre, jogi formulákra van szükség. Másodszor, megnövekszenek a helyzettel való visszaélést megelőző intézmények költségei. Ha nincs okunk bízni egymásban, egyre többen látják szükségét biztonsági zárak, biztonsági szolgálatok, házőrző kutyák és más elrettentő/monitorozó eszközök alkalmazásának. Harmadszor, szükségessé válik a jogkikényszerítés és a jogviták el-

döntésére privát vagy közösségi intézményi garanciák kiépítése. A súlyosabb helyzet akkor alakul ki, ha a közösség tagjaiba vetett bizalom helyett felépülő állami/közösségi intézményekben is megrendül a bizalom. Ekkor léphetnek be a magánintézmények (biztonsági őrök, verőlegények, magánhadseregek). Ha a bizalom körei nem eléggé nyitottak, vagy éppenséggel zártkörűek, akkor (negyedszer) megdrágulhatnak a bizalom köreibe való bekerülés költségei, illetve megjelenhetnek a bizalmatlan helyzetek entrópiájának csökkentését ígérő vámszedők, védelmi pénzt szedők, akiknek a fenntartása közösségi szinten roppant költséges lehet.

A bizalomhiány költségei közé tartoznak azok a hatások is, amelyek a gazdasági vállalkozások hatékony működését gátolhatják. A bizalom a vállalati növekedés első fázisában csökkenti a költségeket (különösen, ha egy-egy cég családi vállalkozásként indul). Utána azonban a növekedéssel eljuthatunk egy olyan állapotba, amikor a szervezet már a méretek vagy a családi keretekből való kilépés okán kénytelen formális procedúrákat alkalmazni; ez viszont azokat a tranzakciókat is megdrágíthatja, amelyeket korábban bizalmi kapcsolatok építettek (főleg, ha a tágabb értelmű általánosított bizalom alacsony szinten áll). Ha tehát túlzottan szűk az a bizalmi rádiusz, amelyen belül a tranzakciók meg tudnak valósulni, akkor az a gazdasági tevékenységet szűk keretek közé szorítja (pl. a vállalatméret nem tudja elérni a lehetséges és gazdaságilag ésszerű nagyságrendet). A bizalomhiány csökkenti az innovációs kapacitást a társadalomban, hiszen azokban az alá- és fölérendeltségi viszonyok alapján leképezett szervezetekben, amelyekben a hierarchikus viszonyok alapja a feladatok egyszerűsítése, darabolása, a kis szervezeti vagy technológiai innovációkra leginkább képes egyének motivációjukat vesztik arra, hogy újítsanak, vagy hogy egyáltalán gondolati erőfeszítéseket tegyenek a rossz, nem hatékony vagy túlhaladott szervezeti, technológiai gyakorlatok megváltoztatására.

A magyar társadalom bizalomhiányos voltának gazdasági költségeire számos, anekdotikus tapasztalati tény utal, de az utóbbi időben számos elméleti szempontból vagy/és az empirikus eredmények összegyűjtése szempontjából informatív munka is született.[27] Tudjuk ma már, hogy Magyarországon számos esetben túlbonyolítottak és a hatékony gazdasági tranzakciókat akadályozóak a magánjogi szerződések és a közbeszerzés jogi formái. A közbeszerzési procedúrák néha egészen abszurd előírásokat tartalmaznak, az eljárások hossza a tartalmi kivitelezést kérdőjelezi meg, lényegében az egész államapparátus bénultságával járnak együtt. A gazdaságban csak lassan terjed az olyan kereskedelem, amelyikben bizalomra van szükség a teljesítéshez (valószínűleg ezért terjed például ennyire lassan az internetes kereskedelem). A gazdaság számos ágazatában szükséges a nagy összegű készpénzes előlegezés ahhoz, hogy az adott tranzakciók egyáltalán elinduljanak. Nagyon valószínű az, hogy a magyarországi átlagos vállalatméret (a Magyarországon jelen levő multikat leszámítva) kisebb, mint amekkora egy magasabb bizalomszintű társadalomban lehetne. A biza-

[27] Lásd Kopp (szerk.), 2008; Közjó és Kapitalizmus Intézet, 2009; Kornai, Rothstein és Rose-Ackerman (szerk.), 2004; Tárki, 2005; Tárki és Kopint-Tárki, 2009. A vállalati versenyképesség szemszögéből lásd Czakó és Chikán (szerk.), 2009.

lomhiány jele a biztonsági iparban foglalkoztatottak magas aránya a gazdaságban, a jogi esetek sokasága és az igazságszolgáltatás folyamatainak elhúzódása (Közjó és Kapitalizmus Intézet, 2009). Számos olyan eset van, amikor a gazdaságban pontosan azért kell fizetnünk, mert a bizalmatlanság általános légkörében jóindulatot, megfelelő bánásmódot szeretnénk biztosítani magunknak. Az efféle „védelmi pénzek" legkirívóbb, de nem egyedi esete az egészségügyi rendszert átható hálapénzrendszer.

Bizalom, kooperáció, szolidaritás

A bizalomhiány egyszerre lehet oka és következménye annak, hogy nagyon alacsony nálunk a társadalmi kapcsolattartás szintje. Aki nem, vagy nem nagyon bízik meg másokban, az nem fog összejárni másokkal, de aki nem jár össze másokkal, annak nem is lesz módja megtapasztalni a társas kapcsolatok bizalomerősítő erejét. Adataink szerint a magyar mutatók nemcsak az általánosított (a „többiek" irányába megnyilvánuló) bizalom tekintetében alacsonyak, hanem a társadalmi tőke aktív participációs elemeinek a tekintetében is. Más országokkal összevetve keveset járunk össze a szomszédainkkal (Európában a legkevesebbet) és a barátainkkal (Európában az észt és a máltai adat múlja alul a magyart). Összességében nagyon kicsi a hajlandóságunk arra is, hogy másoknak segítséget nyújtsunk: a családon belüli, valamint a betegek és fogyatékkal élők, az idősek, szomszédok és a bevándorlók felé gyakorolt *segítségnyújtás adataiból készített index kifejezetten Magyarországon a legalacsonyabb Európában* (*7. ábra,* Giczi és Sik, 2009 alapján). Mindezeken felül nagyon alacsony Magyarországon a civil aktivitás szintje (pl. a civilszervezetek tagságának aránya) is. A civilszervezetek aktív tagságának aránya az Európai Unión belül Svédországban és Finnországban a legmagasabb, Bulgária és Románia mellett Magyarországon a legalacsonyabb (Giczi és Sik, 2009: 70).

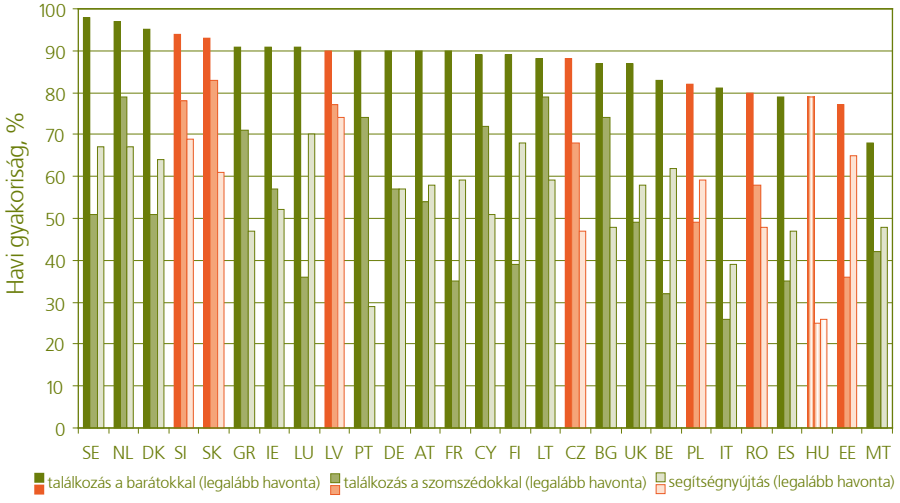

7. ábra: A barátokkal és a szomszédokkal való találkozás, valamint a segítségnyújtás gyakorisága országonként (%)

Megjegyzés: A barátokkal való találkozás gyakorisága szerint csökkenő sorrendben (%).

Forrás: EB (2004, lásd Wallace, 2008: 30, 34, 52) adatai alapján Giczi és Sik, 2009.

Magánerkölcsök és közbűnök? (Hogyan vélekedünk mások normakövetéséről?)

Akerlof és Shiller (2009) már említett könyvükben felhívják a figyelmet arra, hogy a bizalomnak multiplikátor hatása van. Ez azt jelenti, hogy abban a közegben, amelyben joggal bízhatunk más emberekben és más gazdasági partnerekben, a bizalom továbbgyűrűzik tranzakcióink számosságát és eredményességét illetően is.[28] Csakhogy miképpen az általános bizalom pozitív multiplikátorként működik, a bizalomhiány negatív spirálba is torkollhat. Azt, hogy mennyire bízunk másokban, alapvetően befolyásolja, hogy milyen képünk/elképzelésünk van arról, hogy mások egy adott szituációban hogyan viselkednének – és fordítva: az, hogy milyen várakozásaink vannak mások bizonyos kritikus szituációkban tanúsított viselkedését illetően, egyben a belénk vetett bizalmunknak is a fokmérője. Vagyis: a többiekkel kapcsolatos negatív várakozásaink akkor is rombolják normáinkat, ha egyébként fontosnak tartjuk az általános erkölcsi normákat.

Illusztrációként idézzük fel itt egy korábbi, 2001-ben készült vizsgálatunkat, amelyben arra voltunk kíváncsiak, hogy az emberek ők maguk, illetve mások az országban hogyan viselkednének, ha szomszédjukhoz betörnek, és ezt ők veszik észre először. Miközben a megkérdezettek 85 százaléka azt gondolja magáról, hogy a rendőrséget értesítené, az ezt válaszolók mintegy egyharmada szerint a többség viszont nem csinálna semmit *(3. táblázat)*. Ez tehát egyfajta negatív és valószínűleg megalapozatlan várakozást (bizalmatlanságot) tükröz a társadalom többségével kapcsolatban.[29]

3. táblázat: Mit tenne, ha észrevenné, hogy a szomszédjához betörtek? – 2001 (%)

Forrás: TÁRKI omnibusz 2001/7.

Mit tenne…?	Ön	Ön szerint a többség
Semmit, nem venne róla tudomást	1	33
Értesítené a károsult szomszédot	9	9
Szólna valamelyik szomszédnak, hogy intézkedjen	5	7
Értesítené a rendőrséget	85	52

Idén, 2009 tavaszán az előbbi kísérlet logikájához hasonlóan azt vizsgáltuk, hogy a magyarok hogyan viselkednének egy olyan szituációban, amikor egy elhagyott pénztárcát találnak az utcán, illetve mit gondolnak, hogyan viselkednének mások *(4. táblázat)*.

[28] Akerlof és Shiller (2009) példái elsősorban az üzleti bizalmi index multiplikátor hatására vonatkoznak. Könnyű azonban belátni, hogy az üzleti bizalmi (confidence) index sokféleképpen függ össze a többi gazdasági szereplő várható reakcióinak megítélésével. Elég csak arra gondolnunk, hogy a gazdaság szereplői számára a gazdaságpolitikai jelzések hitelességéhez mennyire szükséges a gazdaságpolitikába vetett bizalom *(trust)* is.

[29] Miközben (ismerve a rendőrségbe egyébként vetett bizalom számait), némiképpen tán szépített adatot jelent azok arányára nézvést, akik elsőként ténylegesen a rendőrséghez fordulnának…

Mit tenne a kérdezett?	A kérdezett szerint mit tenne a többség?		
	Eltenné	Nem tenné el	Összesen
Eltenné	15	0	15
Nem tenné el	65	20	85
Összesen	80	20	100

4. táblázat: Mit tenne Ön és Ön szerint a többség, ha találnának egy pénztárcát az utcán? – 2009 (%)

Megjegyzés: a „nem tenné el" opció alesetei: otthagyná, visszajuttatná, leadná a rendőrségen, az önkormányzatnál vagy más közeli helyen.

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra vizsgálat 2009.

A kérdezettek válaszaiból kiderül (Bernát, 2009):

- a magyarok 15 százaléka állítja, hogy minden további nélkül eltenné a pénztárcát, és ugyanezt feltételezi mindenki másról is;
- csak minden ötödik magyar nyilatkozik úgy, hogy ő maga is tisztességesen járna el, és másokról is ezt feltételezi;
- közel kétharmaduk úgy véli, hogy miközben ő tisztességesen járna el (nem tenné el a pénztárcát, hanem vagy a rendőrségen, vagy az önkormányzatnál, vagy egy szomszédnál leadná), a többiek inkább eltennék maguknak a pénztárcát.

Mit is jelent mindez? Azt, hogy *a magyarok kétharmada* (joggal vagy jogtalanul, nem tudjuk pontosan) *úgy gondolja, hogy ő ugyan tisztességes, de a többiek nem.* Felmerül azonban a kérdés, hogy milyen kalkulus vezérli ilyen feltételek mellett a szereplőket. Akik azt mondják, hogy ők maguk is eltennénk a pénztárcát, és a többiek is ekképpen viselkednének, valószínűleg így is gondolják, és valószínűleg ténylegesen is így viselkednének. De hogyan okoskodnak azok, akik ellentmondást látnak saját preferenciáik és az általuk másokra vonatkozóan feltételezett preferenciák között? Meddig tart vajon az, amíg ők tényleg nem teszik el azt a bizonyos pénztárcát? Elég egy-két negatív tapasztalat ahhoz, hogy másképpen viselkedjenek, mint amit magukról állítanak, vagy többre van szükség? Nem tudjuk, hol van az a küszöbérték, amikor „áttérünk".[30] Azt azonban igen, hogy a népesség kétharmada esetében nagyon sérülékeny egyensúly állhat fenn a saját viselkedésük és a másokra vonatkozóan feltételezett viselkedés között: tartósan, beavatkozás nélkül a rendszer valószínűleg inkább a negatív irányba mozdul el. Ez egy olyan mechanizmus, amely a bizalomhiány és a normaszegés között közvetlen kapcsolatot is teremthet.

Normakövetés és normaszegés: percepció és megítélés

Normakövetés és normaszegés tekintetében meg kell egymástól különböztetnünk az egyes, a gazdasági erkölccsel kapcsolatos előírások elfogadottságát és azt, hogy a megkérdezettek mennyire találják úgy, hogy a szóban forgó normatív elvárások

[30] A közgazdaság Nobel-díjas Thomas Schellingtől származik az a feltételes preferencia formálódására vonatkozó példa, amelyben a zebrán való tilosban átkelés mechanizmusát írja le. Abból indul ki, hogy minden embernél másutt van az a küszöbérték, ahol az általános parancsot (a zebrán nem kelünk át tilosban) felülírja a többi ember viselkedésének megfigyelése. Van, akinek elég egy másik tilosban átkelő ember látványa, hogy baleknak gondolja magát, ha marad. Másoknál kettő, három stb. másik ember szükséges ehhez. Könnyű belátnunk, hogy a feltételes preferenciák viszonylagos eloszlása esetén elég akár egy normaszegő (tilosban átkelő) a „lavina" elindításához.

érvényesülnek is a társadalomban. Azt feltételezhetjük, hogy amikor egy adott norma mint viselkedési előírás széles körben elfogadott, de a társadalom tagjai úgy tartják, hogy magának a normának a betartása nem általános, az nagymérvű frusztrációhoz vezethet.

A kilencvenes évek során Magyarországon 70 és 80 százalék között volt azoknak az aránya is, akik szerint helytelen, ha egy adófizető nem vallja be a teljes jövedelmét, hogy kevesebb jövedelemadót fizessen. A jövedelemeltitkolással véghez vitt adócsalás morális megítélésében egyfajta polarizációs tendenciát figyelhetünk meg. Összességében az adócsalást elítélők és valamilyen mértékben tolerálók relatív aránya lényegileg nem változott. Mindkét oldalon történt azonban eltolódás a markánsabb álláspontok felé. Egyfelől a jövedelemeltitkolást nagyon helytelennek tartók aránya a rendszerváltás óta 16 százalékponttal nőtt, a „csak" helytelenítők aránya lényegében ugyanennyivel csökkent, másfelől viszont csökkent az adócsalást csak kissé helytelenítők és ezzel párhuzamosan nőtt az azt elfogadók aránya *(5. táblázat).*

5. táblázat: Ön mennyire tartja helytelennek, ha egy adófizető nem vallja be a teljes jövedelmét, hogy kevesebb jövedelemadót fizessen? (%)

Forrás: TÁRKI-E, 1991; TÁRKI – ISSP, 1998; TÁRKI1981 – omnibusz, 1999/3; TÁRKI Monitor, 2000, 2003; TÁRKI Gazdaság és kultúra 2009 kutatások adatfelvételei.

Megítélés	1991	1998	1999	2000	2003	2009
Nagyon helytelen	24	33	30	35	37	40
Helytelen	48	38	50	39	43	33
Egy kicsit helytelen	24	21	17	20	16	17
Nem helytelen	5	7	4	5	4	10
Összesen	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*
(N =)	*(986)*	*(981)*	*(1306)*	*(3776)*	*(3912)*	*(1005)*

Az állami támogatás elérése érdekében jelentett hamis adatokat sokáig ennél erőteljesebben ítélte el a magyar közvélemény. Erre vonatkozóan 1991 és 2003 között megnőtt az erősen helytelenítők aránya, utána viszont mintha csökkent volna a jogosulatlan támogatások felvételének elítéltsége *(6. táblázat).* A jelenség további magyarázatot igényel még akkor is, ha a 2009-es kérdések nem teljesen összehasonlíthatók a korábbiakkal.[31]

6. táblázat: Ön mennyire tartja helytelennek, ha valaki hamis adatokat ad magáról azért, hogy megkapjon olyan állami támogatást, ami nem illeti meg? (%)

** Ha valaki valótlan adatokat közöl a jövedelmi helyzetéről azért, hogy segélyt vagy támogatást kapjon az önkormányzattól.*

*** Ha valaki valótlan adatokat közöl az általa képviselt cégről, hogy állami támogatáshoz jusson.*

Megítélés	1991	1998	1999	2000	2003	2009*	2009**
Nagyon helytelen	55	56	56	61	61	44	46
Helytelen	40	36	37	33	34	32	33
Egy kicsit helytelen	4	5	5	5	4	18	17
Nem helytelen	2	2	2	1	1	6	4
Összesen	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*
(N =)	*(993)*	*(986)*	*(1311)*	*(3797)*	*(3942)*	*(1004)*	*(996)*

[31] A 2003-ig tartó idősor kérdései meglehetősen általánosak. Úgy látszik, ha az emberek számára is gyakran tapasztalható reális példákat sorolunk fel, amelyek őket magukat is érinthetik, esetleg megengedőbbek az adott viselkedések megítélésében.

Mindezek mellett azonban nemzetközi összehasonlításban annak is vannak jelei, hogy *a magyar közvélemény engedékenyebb a normaszegő viselkedésekkel szemben, mint például a környező országoké*. Egy 1999-es TÁRKI-vizsgálat szerint Magyarországon kisebb mértékben ítélték el az adócsalást, mint Lengyelországban vagy Csehországban *(7. táblázat)*. Nálunk a megkérdezettek fele, Lengyelországban csaknem kétharmada, Csehországban pedig közel 80 százaléka tartotta az állam becsapásának, tehát elítélendőnek azt, ha egy adófizető nem vallja be a teljes jövedelmét azért, hogy kevesebb adót kelljen fizetnie. A cseheknek kevesebb mint 20, a lengyeleknek 30, a magyaroknak viszont több mint 40 százaléka tartotta megbocsáthatónak az adócsalást a vizsgálat időpontjában. Nem találunk ekkora különbséget az országok között akkor, amikor a támogatásokkal kapcsolatos csalások megítélésről esik szó *(8. táblázat)*. Mindegyik országban 80 százalék körül volt tíz éve azoknak az aránya, akik szerint elítélendő, ha valaki hamis adatok szolgáltatásával igyekszik valamilyen állami támogatáshoz jutni.

Forrás: TÁRKI-E, 1991; TÁRKI – ISSP, 1998; TÁRKI – omnibusz, 1999/3; TÁRKI Monitor, 2000, 2003 kutatások adatfelvételei.

Megítélés	Csehország	Lengyelország	Magyarország
Elítélendő	77	65	53
Megbocsátható	18	30	42
Dicséretes	5	5	3
Összesen	*100*	*100*	*100*

7. táblázat: Ön mennyire tartja helytelennek, ha egy adófizető nem vallja be a teljes jövedelmét, hogy kevesebb jövedelemadót fizessen?* – 1999 (%)

** 1999-es adatok.*

Forrás: TÁRKI-CEORG omnibusz 1999/10.

Megítélés	Csehország	Lengyelország	Magyarország
Elítélendő	81	84	86
Megbocsátható	16	14	13
Dicséretes	3	2	1
Összesen	*100*	*100*	*100*

8. táblázat: Ön mennyire tartja helytelennek, ha valaki hamis adatokat ad magáról azért, hogy megkapjon olyan állami támogatást, ami nem illeti meg?* – 1999 (%)

** 1999-es adatok.*

Forrás: TÁRKI-CEORG omnibusz 1999/10.

Az Eurobarometer egy 2007-es vizsgálatában tízfokú skálán értékeltették az EU állampolgáraival, hogy mennyire tartják elfogadhatónak az adófizetés mérséklése céljából követett adóeltitkolást, illetve a jogosulatlanul felvett állami támogatásokat. A magyar adatokhoz hasonlóan minden európai országban jobban elítélték az utóbbit, mint az előbbit (Keller, 2009b). A két kérdésre adott válaszok átlagából képzett összevont normakövetési index EU-országokon belüli eloszlását mutatja a *8. ábra*.

8. ábra: A gazdasági erkölcsösségre ösztönző norma – normakövetési index országonként (%)

Megjegyzés:

Az index a be nem jelentett jövedelemmel elkövetett adóelkerülést elfogadhatatlannak tartók arányának (adófizetés normája) és az állami támogatások jogosulatlan igénylését elfogadhatatlannak tartók arányának átlaga (állami támogatások törvényes igénylésére vonatkozó norma) 100-zal megszorozva.

Forrás: Special Eurobarometer 284 / 67.3. hullám (2007) adatai alapján Keller, 2009b, 9.2. ábra.

Az efféle összehasonlítások értékelésében mindig tekintetbe kell vennünk azt, hogy az országátlagok nem adnak felvilágosítást arról, hogy az emberek adott kérdésben a vágyaik vagy a tapasztalataik alapján nyilvánítanak-e véleményt (Phelps, 2008: 28). Mindazonáltal, összességében azért a szóban forgó index országok közötti eloszlása rámutat arra, hogy a normaszegés értékelése eltér egymástól, még akkor is ha esetleg magának értékelésnek az érzékenysége is eltérő lehet (Sik, 2002).

Mindezt tekintetbe véve azt láthatjuk, hogy Cipruson, Svédországban Máltán, Luxemburgban és Szlovéniában magas, Ausztriában, Portugáliában, Litvániában és *Magyarországon pedig alacsony a normakövetési indexbe sűrített („a jövedelem adócsökkentési célú eltitkolása és az állami támogatás jogosulatlan igénybevétele nem elfogadható") erkölcsi parancsok elfogadottsága*.

Mi és mások, még egyszer: korrupciós percepció és korrupciós gyakorlat

Az e kutatás keretében a korrupció percepciójáról és gyakorlatáról végzett nemzetközi összehasonlítás különböző adatfelvételek adatait vetítette egymásra, hogy képet kaphassunk arról, hogy mennyire függ össze a korrupció megítélése, percepciója és elfogadottsága egymással és külső megfigyelők korrupciós indexeinek értékeivel. A szóban forgó elemzés (Keller és Sik, 2009) arra a következtetésre jutott, hogy a külső megfigyelők (Transparency International) és a lakossági adatfelvételekben megkérdezett egyének korrupciós érzékelése egymással többé-kevésbé konzisztens. Egyes alacsony korrupciós indexű országokban (Luxemburg, Szlovénia, Dánia, Svédország) ugyanakkor a lakosság a külső megfigyelőkhöz képest nagyobb veszélyeket érzékel, miközben más országokban (Lengyelországban, Olaszországban, Spanyolországban) a külső megfigyelők által adott korrupciós index magasabb annál, amit a lakosság érzékel. Magyarország itt azok közé tartozik, ahol a két index értéke egy-

mással konzisztens: mind a külső megfigyelők, mind pedig a lakosság értékelése valamivel az átlagos korrupciós fertőzöttség fölé helyezi Magyarországot.[32]

Az aktív hivatalnoki korrupciót (kenőpénz kikövetelése) mi magyarok átlagosan ítéljük el, de a passzív hivatalnoki korrupcióval (kenőpénzek elfogadása) ennél lényegesen elnézőbbek vagyunk (a szlovákokkal együtt, lásd *9. ábra*). Az aktív és a passzív korrupcióra vonatkozóan előállított együttes index azt mutatja, hogy *a dánok a legszigorúbban ítélik meg a korrupciós gyakorlatot, míg a magyarok (és a szlovákok) az átlagnál enyhébben*.

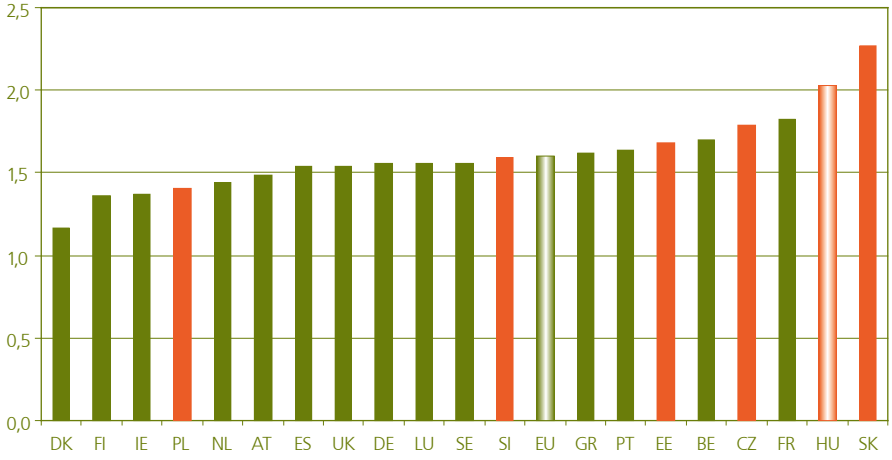

9. ábra: A korrupció elfogadottságát mérő kumulált index (aktív és passzív korrupció elfogadásának átlaga) országonként

Megjegyzések:

Passzív korrupció: a kenőpénz-elfogadás megítélése (átlag, 1 – soha; 10 – mindig).

Aktív korrupció: ha egy állami/önkormányzati hivatalnok szívességet/kenőpénzt kér (átlag, 1 – nagyon helytelen, 4 – egyáltalán nem helytelen.

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia hiányzik.

Forrás: ESS 2. hullám (2004/2005), WVS, 4. hullám (1999/2000) alapján Keller és Sik 2009, 10.9. ábra.

A „mi és mások" problematikához fontos adalékot ad még annak elemzése, hogy az egyes országokban miképpen viszonyul egymáshoz az, ahogy a lakosság az általános korrupciós gyakorlatot érzékeli és az, ahogy saját bevallása szerint magát a „korrupciót" műveli.[33] A lakossági aktív és passzív korrupciós tapasztalatok átlagaként definiált korrupciós gyakorlatról legnagyobb mértékben a szlovák, a cseh, a lengyel, a görög és az észt válaszadók számoltak be. A magyar adat ezeknél lényegesen alacsonyabb (Keller és Sik, 2009: 179). Ha mindezt összevetjük azzal, hogy a megkérdezettek az adott országokban általában mennyire tartják elterjedtnek a korrupciót, akkor azt találjuk, hogy bár erős a kapcsolat a két jelenség között, de amíg például Csehországban, Szlovákiában és Észtországban a „részleges vakság" jelenségével találkozunk (a korrupciós gyakorlat nagyobb annál, mint amekkora a korrupciós percepció), addig

[32] Ez a konkrét összevetés a politika, a rendőrség, a bíróság és az egészségügy területén vizsgálta, hogy mennyire ítélik elterjedtnek a korrupciót a megkérdezettek a saját országukban. Magyarország mind az egyes elemek tekintetében, mind pedig e négy területen érzékelt átlagos „fertőzöttség" alapján is az európai középmezőnybe tartozna. Összességében a magyar átlagok jobbak, mint (Észtország kivételével) a közép- és kelet-európai országokéi.

[33] Hozzátéve persze, hogy ez utóbbi kérdéskörre általában alacsonyak (de nem nulla értékűek) a „bevallási arányok". Öt éven belül a vizsgált országok lakosainak 5 százalékától kértek csúszópénzt, míg átlagosan a lakosság 2 százaléka vallotta be, hogy ő már kért csúszópénzt.

néhány más országhoz hasonlóan például *Magyarországon és Szlovéniában is a (bevallott) korrupciós gyakorlat alatta marad a korrupció észlelt nagyságának (10. ábra).* Természetesen lehetséges az is, hogy a magyar válaszadók kevéssé vallják be a korrupciós gyakorlatot, mint más országok állampolgárai. Ezt azonban nem nagyon tarjuk valószínűnek, hiszen nálunk éppen hogy a szóban forgó cselekmények kevésbé szigorú elítélése miatt tán kisebb erre a motiváció. A magyarázatban során inkább arra hajlunk, hogy itt ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, mint a tanulmány korábbi fejezetében emlegetett pénztárcás példa esetében: rosszabb véleménnyel vagyunk egymásról, mint kellene, vagy mint amilyen véleményt/képet magunkról fenntartunk.

10. ábra: A korrupció észlelése és elfogadása közötti összefüggés országonként (%)

Megjegyzés:

Az EU 27 tagországa közül adathiány miatt hiányzik: Bulgária, Ciprus, Lettország, Litvánia, Málta, Olaszország és Románia.

Forrás: ESS, 2. hullám (2004/2005) adatai alapján Keller és Sik, 2009, 10.14. ábra.

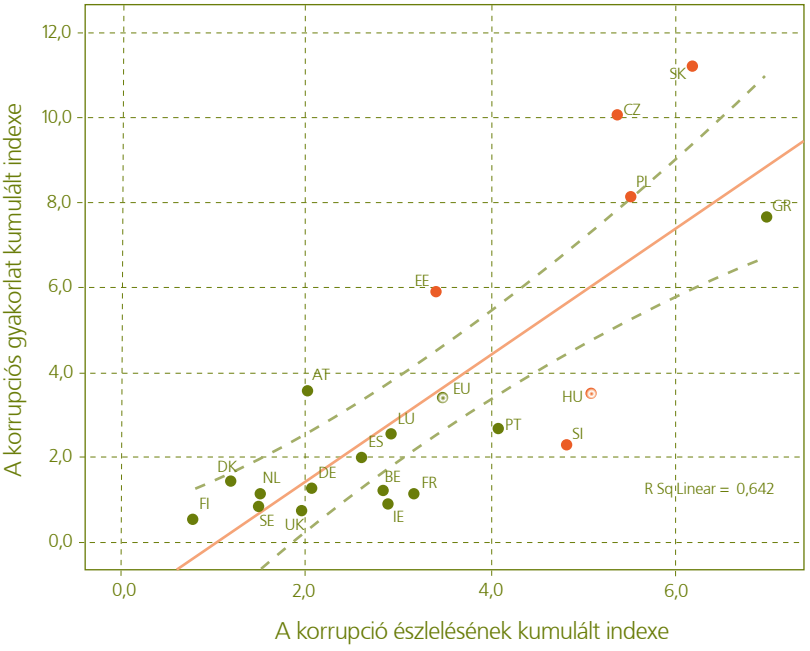

Kisebb-nagyobb bűnök, kisebb-nagyobb szigor

Legújabb vizsgálatunkban (a 2009 tavaszán végzett „Gazdasági kultúra" kutatásban) a gazdasági életben a mindennapok szintjén értelmezhető normakövetést egy olyan állítássorral mértük, amelyben különböző szintű, de a hétköznapokban tapasztalható szabálysértések elfogadhatóságát minősítették a válaszadók. Ahogy a *11. ábra* mutatja az egyes csalásokat, visszaéléseket a felnőtt lakosság döntő többsége (84–96%-a) elutasítja, legnagyobb arányban (94–96%) az állami támogatások elnyerése érdekében a valótlan céges adatok közlését vagy szintén valótlan adatok közlését segély megszerzése érdekében. A jövedelemeltitkolás és ilyen értelemben az adócsalás szintén a nagy többség, tízből kilenc válaszadó számára elfogadhatatlan, és hasonlóan magas arányban ítélik el a munkaképesek rokkantosítását, valamint a közüzemi számlák be nem fizetését, de a legkevésbé elítélt bliccelés is tízből több mint nyolc válaszadó szerint nem tolerálható.

Bár az egyes visszaélések elfogadottsága, illetve elutasítottsága között nincs nagy különbség, azért egy halvány trend felvázolható: *a nagyobb ügyek (céges és adócsalás) valamivel hevesebb ellenállásba ütköznek a lakossági megítélésben, mint a kisebb tételek (bliccelés, közüzemi számlák be nem fizetése).* Az is megfigyelhető, hogy a válaszadók valamelyest jobban elítélik azokat az eseteket, amikor valaki csalással pénzt szerez az államtól (hamis céges vagy egyéni jövedelmi adatok állami támogatás vagy segély megszerzése érdekében), mint amikor pénzt nem fizet be, különösen nem közvetlenül állami kasszába, hanem valamely szolgáltatónak (tömegközlekedés, közüzemi számlák).

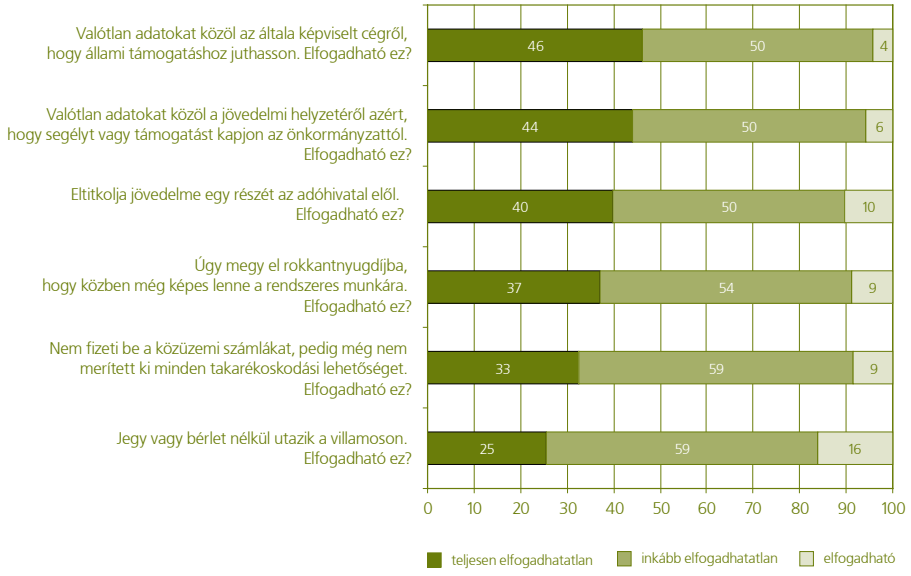

11. ábra: Normakövetés – az egyes állítások elfogadottsága a magyar lakosság körében (%)

Megjegyzés:

A kérdés: „Kérem, mondja meg a következő cselekedetekről, hogy milyen mértékben tartja azokat elfogadhatónak vagy elfogadhatatlannak." Az ábra azok arányát mutatja, akik az egyes szituációkat teljesen elfogadhatatlannak, elfogadhatatlannak vagy inkább elfogadhatatlannak tartják.

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

Bár nemzetközi összehasonlításban a magyarok elutasító attitűdje az adócsalás terén a legtöbb EU-s országhoz nagyon hasonló, a bliccelés terén azonban kicsit megengedőbbek vagyunk az uniós országok legtöbbjéhez képest (Bernát, 2009).

A normakövetéssel kapcsolatos véleményeket a válaszadók spirituális vagy ideológiai beállítottsága befolyásolja, de az olyan társadalmi-demográfiai változók, mint például a megkérdezettek iskolázottsága vagy jövedelmi helyzete, nincsenek erre hatással. A jövedelmi helyzet változásával kapcsolatos értékelés azonban számít: azok, akik helyzetük javulását érzékelték a múltban és/vagy arra számítanak a jövőben, szigorúbban ítélik el a különböző normaszegő magatartásokat, mint azok, akik nem számítanak jövedelmi helyzetük javulására. Jelentősebb véleményeltéréseket azonban inkább a következő területeken mértünk:

- az idősebbek kevéssé fogadják el a normaszegő magatartásokat, mint a fiatalabbak;
- a politikai bal-jobb skálán önbesorolás alapján a magukat markánsan meghatározó állampolgárok („szélsőbalosok" és a „szélsőjobbosok" egyaránt) szigorúbbak

a normaszegés megítélésében, mint akik saját magukat inkább a politikai középhez (esetleg a balközéphez vagy a jobbközéphez) tartozónak definiálják;[34]

- a másik ideológiai kategória, a konzervatív-liberális ideológiai önbesorolás szerint csak a normaszegő cselekmények egy részében értékel különbözőképpen: ezeknek a tételeknek az esetében a magukat liberálisnak tartók jobban tolerálják a normaszegés egyes formáit (bliccelés és jövedelemeltitkolás révén adócsalás);
- végezetül a vallásosság tekintetében (amit a rendszeres intézményi vallásgyakorlással definiáltunk) azt találtuk, hogy a gyakori (legalább havi) templomba járók kevéssé tolerálják a csalást, mint azok, akik soha vagy csak ritkán járnak templomba.[35]

Intézményi bizalom és korrupciós percepció

A közintézmények iránti alacsony szintű bizalom alakítása nyilván összefügg azzal a képpel, ami az adott intézmények működésének tisztaságával vagy korrupciós fertőzöttségével kialakul bennünk. Érdemes ezért párhuzamba állítanunk a korábban egyes intézmények iránti bizalom képét az adott intézményekre vonatkozó korrupciós percepcióval *(12. ábra).* Összességében *minden általunk itt felsorolt intézményt valamelyest korruptnak tart a lakosság*, hiszen az ötfokú skálán, ahol az 1-es az egyáltalán nem korrupt, az 5-ös érték pedig a nagyon korrupt megfelelője, a korrupciós index értékei döntően átlagosan 3 és 4 pont között változnak. Ezen belül:

- legrosszabb a helyzet az üzleti élet és a politikai pártok körül, mivel ezeket értékelte a lakosság a korrupcióval leginkább átszőtt területekként (4,1–4,2 pont), de hasonló megítélés alá esik a parlament, a központi kormányzat és a média is (3,6–3,8 pont);
- ezektől kissé elmarad, de alapvetően már inkább a korrupció felé hajlik az emberek véleménye a helyi önkormányzatok, az egészségügy, a rendőrség és a bíróságok esetén is (3,1–3,2 pont);
- az intézmények iránti bizalom és azok vélt korruptsága láthatóan összefügg a lakosság ítéletében: alapvetően bizalmatlanság és a korrupció szele lengi körül ezeket, különböző mértékben ugyan, de e két szempont szerint a többiekhez viszonyítva körülbelül hasonló pozícióban. Így a *legkevesebb bizalom a leginkább korruptnak tartott politikai szereplőket és a médiát veszi körül* (leginkább az üzleti életen kívül, amellyel kapcsolatban a bizalmat nem vizsgáltuk), a legkevesebb pedig a bíróságot.

[34] A politikai középen belül azonban különbséget jelent, hogy a jövedelemeltitkolást a jobbközép jobban elítéli, mint a szélsőjobb; a közüzemi számlákkal való tartozást pedig a jobbközép és szélsőjobb egyaránt kevéssé tolerálja a balközép-középpel összevetve.

[35] Nem jelent azonban különbséget a rendszere templomba járás a hamis céges adatokkal való visszaélések megítélése tekintetében: ezt mind a vallásosak, mind a nem vallásosak egyformán negatívan ítélik meg.

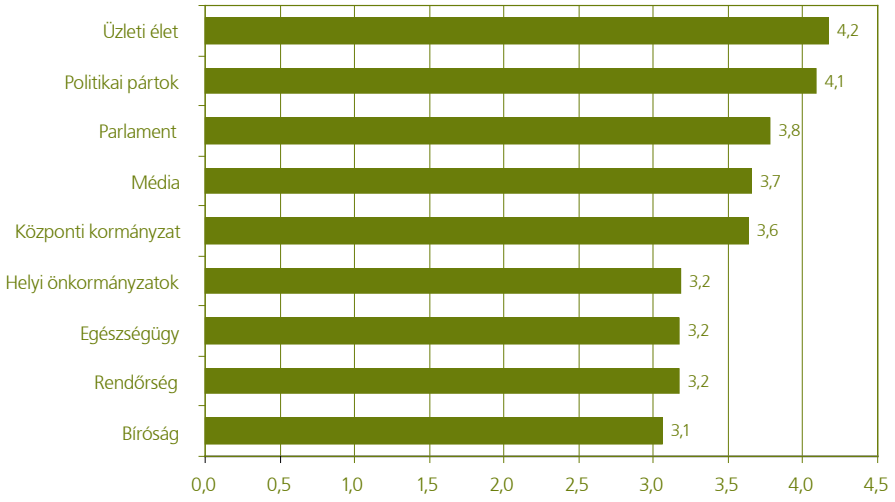

12. ábra: Intézmények korrupció megítélése: mennyire érinti ma Magyarországon a korrupció az alábbi intézményeket (ötfokú skálán kapott válaszok átlagértékei)

Megjegyzés:

A kérdés: „Ön hogy tapasztalta, mennyire érinti ma Magyarországon a következő területeket a korrupció? Kérem, iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon, adjon 1-est, ha egyáltalán nem érinti, és adjon 5-öst, ha nagyon érinti a korrupció az adott területet."

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

Az előző kérdéshez kapcsolódva, az egyes intézmények korrupciós fertőzöttségére vonatkozó becslést úgy is elvégeztettük a megkérdezettjeinkkel, hogy megkértük, emeljék ki, szerintük melyik a korrupció által leginkább érintett terület. 36 százalék emelte ki az első helyen a politikai pártokat, további 8 százalék a parlamentet és 6 százalék a kormányzatot. Ez így összesen együtt éppen a lakosság fele. Mintegy 30 százalék nevezte meg általában az üzleti életet, a többi válasz megoszlott a rendőrség, az egészségügy, a helyi önkormányzatok, a média és a bíróságok között.

Bizalom és igazságosságérzet

A bizalom és a jövedelemegyenlőtlenségek megítélése közötti kapcsolat illusztrálásához tegyünk különbséget a gazdasági együttműködés általános megítélésének két lehetséges felfogása között. Az egyik szerint a gazdaság szereplői egymás ellenében játszanak, egyikük meggazdagodása csak a másik rovására érhető el. Ezzel a játékelmélet fogalmaival zéró összegű játszmaként (Hankiss, 1979) való felfogással szemben áll a másik a gazdasági játszmát rivalizálás mellett kooperációnak is felfogó értelmezés, amely szerint a gazdasági szereplők tevékenysége együttesen a torta növekedésével jár, így a gazdaság szereplői közül mindenkinek nőhet valamilyen (még ha nem is egyenletes) mértékben a jóléte anélkül, hogy ez mások abszolút jóléti szintjének visszaesésével járna. Nyilvánvalónak tűnik, hogy ott, ahol a gazdaságot zéró összegű

játszmának fogják fel, erősebb az aktuális elosztással kapcsolatos indulat és erkölcsi megítélés is.[36]

A World Value Survey legutóbbi hullámában szereplő *összes európai és nem európai ország közül Magyarországon terjedt el a leginkább az a felfogás, hogy a gazdaság szereplői csak egymás rovására tudnak meggazdagodni (13. ábra).*

13. ábra: A „csak mások kárán lehet meggazdagodni" állítással való egyetértés egyes országokban (átlagértékek a tízfokozatú skálán)

Megjegyzés: A kérdés azt tudakolta, hogy a megkérdezett két végletes álláspont közül melyikkel ért inkább egyet: 1 – az emberek csak mások kárán tudnak meggazdagodni; 10 – a vagyon úgy is tud növekedni, hogy mindenkinek jut belőle (a skálát ebben az ábrában – prezentációs okból – a kérdőívhez képest megfordítottuk).

Forrás: WVS 5. hullám, saját számítás.

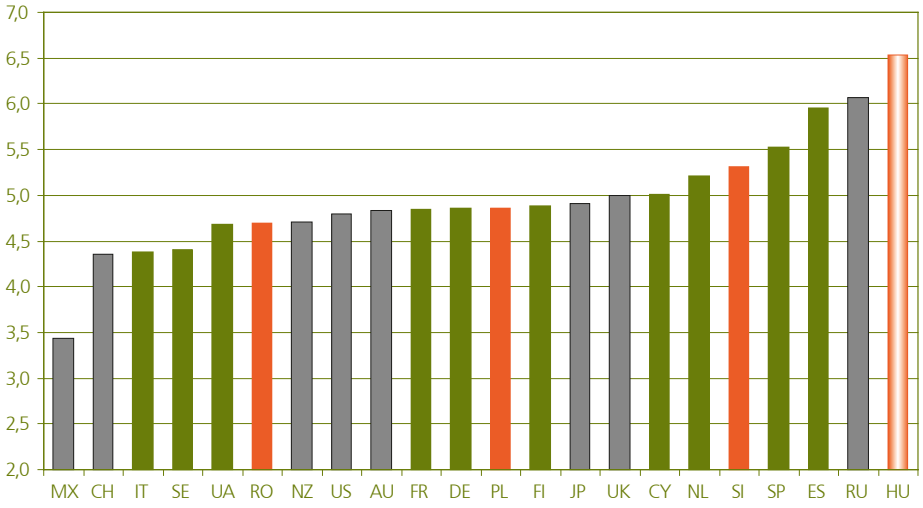

Magyarországon a jövedelmek egyenlőtlensége a többi európai országokhoz képest sem túl nagynak, sem túl kicsinek nem tekinthető (lásd Ward et al., 2009; Tóth, 2005b; Tóth (szerk.), 2008). Ugyanakkor *a magyarok stabilan, a többi országhoz képest lényegesen magasabb arányban értenek egyet azzal, hogy Magyarországon „túl nagyok" a jövedelmi egyenlőtlenségek* (Tóth, 2008). Ez a fajta frusztráció megnyilvánul abban is, hogy az egyenlőtlenségek gazdasági növekedésben betöltött esetleges pozitív szerepét itt fogadják el a legalacsonyabb arányban (Belgium után), továbbá abban, hogy a jövedelemegyenlőtlenség kormányzati csökkentése iránti igény is nagyon magas (Lelkes, 2009 és *14–15. ábrák). Magyarországon a kormányzati egyenlőtlenségcsökkentő beavatkozás társadalmi támogatottsága (a teljesen egyetértők arányával mérve) Görögország után a legmagasabb a vizsgált országok között (15. ábra).* Az okok részletes vizsgálatához nyilván egy ennél alaposabb elemzésre lenne szükség, most csak utalunk rá, hogy az ezzel kapcsolatos tanulmányok az objektív jövedelmi helyzet mellett az emberek gazdasági várakozásait, a referenciacsoportokhoz történő viszonyítást és az egyenlőtlenségi rendszer legitimitásá-

[36] Az elosztás igazságosságának kérdése mindig is fontos szerepet játszott: Csányi Vilmos szerint „amióta az ember kiemelkedett az állatok közül, a szex mellett az elosztás kérdései foglalkoztatják a leginkább". *Népszabadság,* 2009. szeptember 26. http://nol.hu/velemeny/20090926-velemenyunk_az_elosztasrol

val kapcsolatos kételyeket emeli ki (Tóth, 2008). Mindazonáltal, a gazdasági játszma zéró összegűként való felfogása nyilvánvalóan szintén szerepet játszik ebben a nagymértékű egyet nem értésben.

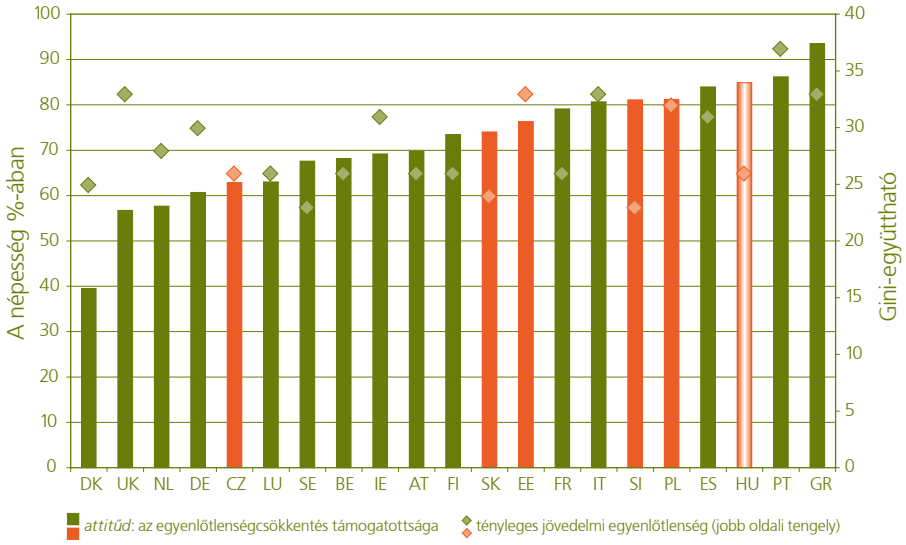

14. ábra: A jövedelemegyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdök és az egyenlőtlenség mértéke (Gini-együttható)

Megjegyzések:

Attitűd: azoknak az aránya, akik „teljesen egyetértenek" vagy „egyetértenek" az állítással: „A kormányzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket."

Forrás: ESS, 2. és 3. hullám (2005, 2007) és az Eurostat online statisztikai adatbázisa (letöltés dátuma: 2009. június 15.) alapján Lelkes, 2009.

Az Eurostat-adatok (Gini-együttható) arra az évre vonatkoznak, amikor a felmérés készült az adott országban.

15. ábra: A jövedelemegyenlőtlenség megítélése országonként

Megjegyzés:

Azoknak az aránya, akik egyetértenek az állítással: „A kormányzatnak csökkentenie kellene a jövedelmi különbségeket."

Forrás: EES, 2. és 3. hullám alapján Lelkes, 2009.

Referenciaév: 2007, kivéve a Cseh Köztársaság, Görögország, Olaszország és Luxemburg esetében, ahol 2005.

A 2009 tavaszi (csak Magyarországra összpontosító) vizsgálatunk visszaigazolja az előbbi nemzetközi összehasonlításokat. A jövedelemegyenlőtlenségeket a magyarok általában rossznak tartják: a felnőtt lakosság közel háromnegyede (72%) teljesen egyetért azzal a véleménnyel, hogy ma Magyarországon túl nagyok az emberek jövedelmei közötti különbségek. Ezzel egybecseng az is, hogy a lakosság közel kétharma-

da (64%) nem ért egyet azzal, hogy a nagy jövedelmi egyenlőtlenségek szükségesek a gazdaság fejlődéséhez.[37]

A mai magyar jövedelemkülönbségeket túl nagynak tartók aránya…

- …emelkedik az életkor növekedésével, de alapvetően minden korosztályban magas (a 35 év alattiak 67%-a, a 65 év felettiek 79%-a vélekedik így);
- …az iskolázottsági szint emelkedésével csökken, de itt is alapvetően minden csoportban többségben vannak (a legfeljebb általános iskolát végzettek 76%-val szemben a diplomások 59%-a osztja ezt a nézetet);
- …a jóléti-vagyoni helyzetük alapján a jobb helyzetűek körében alacsonyabb, a jóléti szint csökkenésével pedig egyre magasabb *(16. ábra);*
- …csökken azok körében, akik a tíz év múlva várható jövedelmi-életszínvonalbeli kilátásaik alapján stabil helyzetűek vagy felfelé mobilak.

16. ábra: „Túl nagyok ma Magyarországon az emberek közötti jövedelemkülönbségek" – Az állítással teljesen egyetértők aránya jóléti-vagyoni helyzetük alapján (%)

Megjegyzés:

Az ábra azok arányát mutatja jólét-vagyoni helyzetük szerint, akik teljesen egyetértenek azzal az állítással, hogy ma Magyarországon túl nagyok az emberek közötti jövedelmi egyenlőtlenségek.

A jóléti-vagyoni helyzetet különböző értékű vagyontárgyak és tartós fogyasztási cikkek meglétével, valamint a jelenlegi családi jövedelem és életszínvonal alapján a válaszadók önbesorolásával mértük.

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

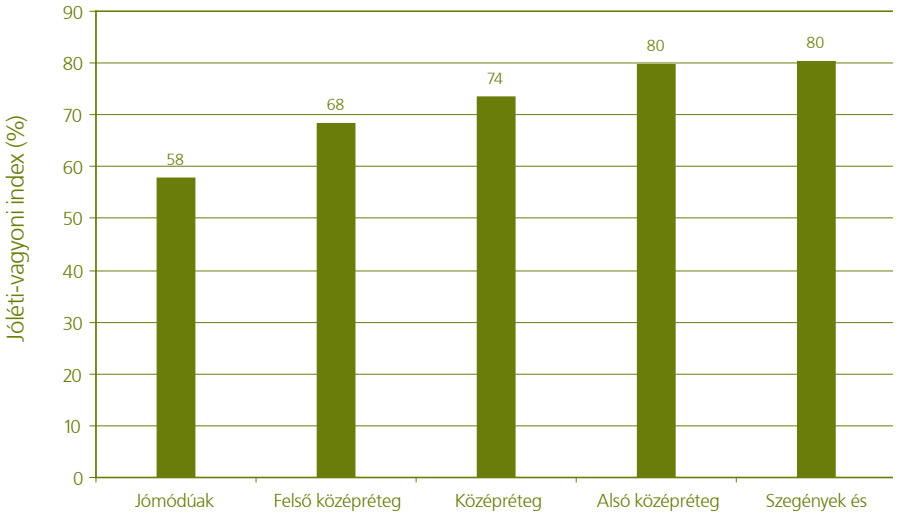

Egyéni és társadalmi felelősségvállalás, bizalom és kockázatkerülés

Ebben a fejezetben (miközben bemutatjuk az állami és közösségi megoldások iránti elkötelezettség magyar és európai összehasonlító adatait), abból indulunk ki, hogy az állami jóléti újraelosztás feladata, hogy csökkentse a munkaerő-piaci, jövedelmi kockázatok lehetséges negatív egyéni/háztartási hatásait. Az állam tehát (ha a feladatának megfelelően jár el) eszköz a bizonytalanság és kockázat csökkentésére. Ha ezt elfogadjuk, akkor könnyen belátjuk, hogy nagyobb fokú állami/közösségi beavatkozás

[37] Utóbbi kérdésben azonban az elmúlt tíz évben csökkent a lakosság „ellenállása": 1999-ben az ISSP magyarországi felmérésében még a magyar lakosság háromnegyede (76%) nyilatkozott úgy, hogy a jövedelemkülönbségek nem szükségesek.

iránti szükséglet elsősorban ott lép fel, ahol a népesség inkább kerüli a bizonytalanságot és a kockázatot. A bizonytalanságkerülő kultúrákban tehát elterjedtebbnek tekinthető a kockázatkerülési attitűd is, amiből logikusan következik, hogy – minden egyéb változatlansága mellett – nagyobb lesz az újraelosztás kereslete is.

Érdekes példákkal szolgálnak erre a jelenségre azok a kutatások, amelyek szerint az újraelosztással kapcsolatos véleményekre az egyén várt jövőbeni jövedelmi helyzete, illetve az ezzel kapcsolatos bizonytalanság is hatással lehet: aki jövedelmi helyzetének javulását várja a jövőben, az kisebb mértékű újraelosztást tart kívánatosnak, és fordítva (Bénabou és Ok, 2001; Ravallion és Lokshin, 2001; Tóth, 2008). Mivel azonban a jövőbeni jövedelmi helyzet bizonytalan, az egyének nem lehetnek bizonyosak abban, hogy jövőbeni jövedelmi helyzetük jobb vagy rosszabb lesz, mint a jelenlegi. Ha az egyéneknek nemcsak jelenbeli jövedelmi helyzetük, hanem a jövőbeni jövedelmi helyzetükre vonatkozó várakozásaik is befolyásolják újraelosztással kapcsolatos preferenciáikat, akkor ezeket a véleményeket a kockázattal szembeni attitűdjük is meghatározza. A közgazdaságtanban azokat nevezik kockázatkerülőknek, akik hajlandóak fizetni azért, hogy egy adott döntés esetében csökkentsék a döntésből számukra adódó „nyereség" bizonytalanságát. A kockázatkerülő egyének tehát (ceteris paribus) nagyobb mértékű újraelosztást tartanak kívánatosnak jövőbeni jövedelmi helyzetük bizonytalanságának kiküszöbölésére.

Az európai állampolgárok kockázatvállalási hajlandóságnak mérésére kevés közvetlen eszközünk van. Közvetett következtetéseket vonhatunk le abból, hogy mennyire preferálják a különböző biztos és bizonytalan döntési kimeneteket egyes helyzetekben. A baj azonban az, hogy ezek a kérdések általában nagyon tökéletlenül mérik a kockázatvállalási hajlandóságot.[38] A vállalkozói forma választását jövőbeli életpályaként főként a függetlenség vágya motiválja az összes megfigyelt európai országban. A második legfontosabb motivációs tényező a jövedelmi kilátások javítása, ezt főként az új tagállamokban említik. Az alkalmazotti státusz választása mögötti motivációk közül általában a legfontosabb a munkahely biztonsága és a vállalkozói készségek bevallott hiánya (általában inkább az új tagállamokban). A vállalkozói forma nem választása mögött meghúzódó harmadik magyarázó tényező a kockázattól való ódzkodás, ami a vállalkozás tönkremenetelétől való félelemben nyilvánul meg (Lengyel, 2009).

Magyarország is ebbe az utóbbi országcsoportba tartozik. Amikor arról van szó, hogy egy hipotetikus szituációban vállalkozói lét vagy foglalkoztatotti lét között kellene választania a megkérdezetteknek, a magyar lakosság preferenciái az európai átlaghoz hasonlatosak. A tényleges és a potenciális vállalkozók aránya is átlagosnak tekinthető. A munkavállalás motívumai között (akkor is, ha foglalkoztatotti és akkor is, ha vállalkozói életpályáról van szó) erős a jövedelmi motívum. A magyar lakosság köré-

[38] Például amikor az alkalmazotti, illetve a vállalkozói státusz között kell dönteni, az attitűdök földrajzi megoszlása, országok közötti különbözősége nem nagyon enged egyértelmű következtetéseket. A potenciális vállalkozók és a ténylegesen vállalkozók aránya sem felel meg feltétlenül egymásnak. Ha valami, akkor talán a tág csoportosítás (Észak–Dél–Kelet–Nyugat–Közép) áll meg bizonyos mértékig e tekintetben. A vállalkozási hajlandóság és a potenciális vállalkozók aránya a skandináv országokban a legalacsonyabb és a mediterrán országokban a legmagasabb (Lengyel, 2009).

ben, ha valaki vállalkozó szeretne lenni, azt elsősorban a jövedelemszerzési motívum vezérli (és nem a vállalkozói léthez egyébként hozzákapcsolható független életvitel célja). Azok viszont, *akik inkább távol tartanák magukat a vállalkozói léttől, mindezt részben az esetlegesen fellépő jövedelmi kockázatok miatt, illetve ennél nagyobb mértékben a vállalkozói képességek hiánya miatt teszik*.[39]

Valószínűleg a gazdasági játszma zéró összegű felfogása és az egyenlőtlenségek nagyságával kapcsolatos frusztráció mellett ez a kockázatkerülési attitűd, is nagymértékben magyarázza a magyar lakosságnak az európai átlaghoz képest vett nagyobb fokú nyitottságát az állam által garantált megoldásokra (Albert és Dávid, 2009; Janky, 2009). Ha azt kérdezzük, hogy a megkérdezetteknek *mennyire fontos, hogy az állam biztonságot nyújtson a különböző veszélyekkel szemben, akkor a magyar lakosság átlagértékei a második legerősebb preferenciát mutatják* (az Egyesült Királyság után). Az állami beavatkozás támogatottsága ugyan nem a legmagasabbak közé tartozik Európában, viszont annak támogatottsága, hogy az egyéneknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk saját sorsuk alakításában, a második legalacsonyabb helyet foglaljuk el az európai országok között *(17. ábra)*.

17. ábra: Az emberekről való gondoskodás általában: állami vagy egyéni felelősség? – országonként

Megjegyzések:

A kérdések: „Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban?" (a teljesen egyetértők – a tízfokozatú skálán 1-est választók – aránya). „Az embereknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk abban, hogy gondoskodjanak önmagukról?" (a teljesen egyetértők – a tízfokozatú skálán 10-est választók – aránya).

Forrás: WVS, 5. hullám (2005–2008) adatai alapján Albert és Dávid, 2009.

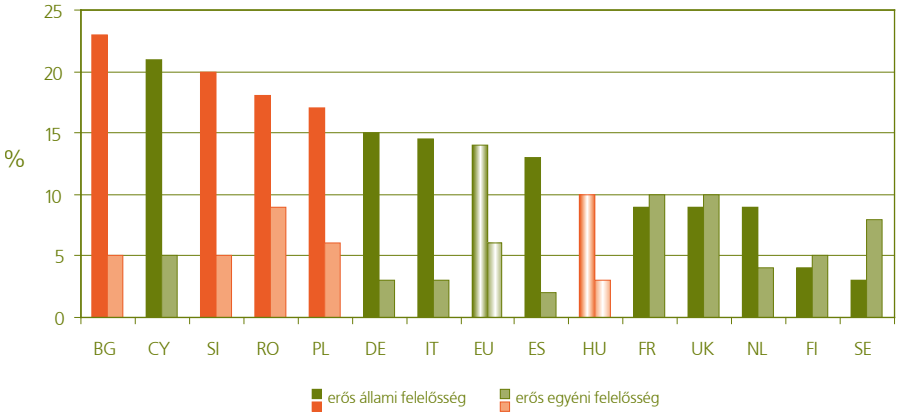

Az állami és a piaci megoldások szembeállítása kapcsán például az egészségügy és az oktatás piacosítását viszonylag kevesen támogatják (az egészségügyre vonatkozóan csak a portugálok, a spanyolok és a franciák, az oktatásra vonatkozóan pedig csak a spanyolok és a franciák esetében kisebb ez az arány). A piaci megoldásokkal kapcsolatos tartózkodó attitűd abban is megnyilvánul, hogy a megkérdezettek által megítélthez képest nagyobb szabadságot a vállalatok számára a szlovákok, a litvánok

[39] Látni kell ugyanakkor, hogy a magyar értékszerkezet sajátos eleme a vállalkozókkal kapcsolatos rendkívül negatív és meglehetősen ellentmondásos attitűd is. Miközben egy 2007-es „Flash" Eurobarometer szerint a nagyvállalatok, cégek igazgatóit az Unión belül Magyarországon tartják legtöbben a legpresztízsesebb foglalkozásnak, a vállalkozókat nálunk értékelik legkevesebben magas státusúnak (Csite, 2009).

és a luxemburgiak után a magyarok szeretnék a legkevésbé *(18. ábra).* Mindezek összességében erőteljes állampárti attitűdöt mutatnak.

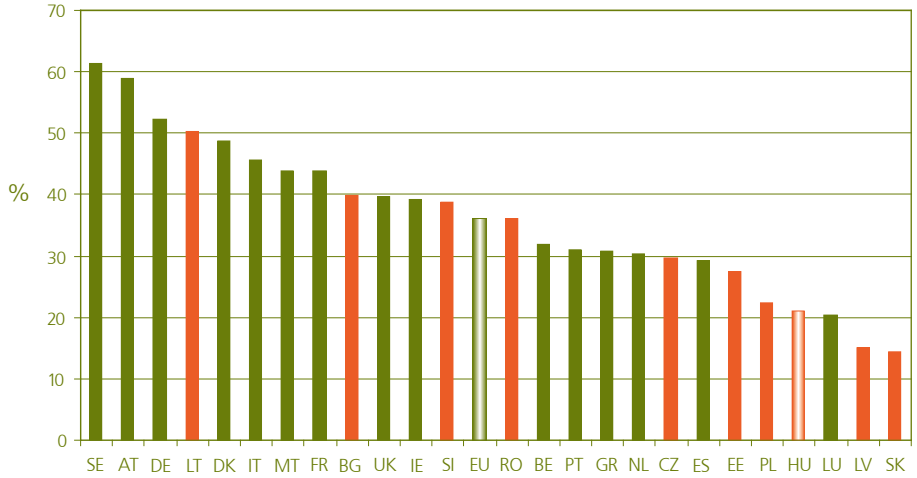

18. ábra: „Az állam adjon több szabadságot a vállalatoknak" – az állítással inkább egyetértők aránya országonként (%)

Megjegyzés: Azoknak az aránya, akik a tízfokozatú skálán 1–4 közötti értéket jelöltek be.

A kérdés: „Hová helyezné el ezen a skálán a véleményét a következő kérdéssel kapcsolatban?

1 – az államnak több szabadságot kellene adnia a vállalatok számára; 10 – az államnak hatékonyabban kellene ellenőrizni a vállalatokat."

Forrás: WVS, 4. hullám (1999) adatai alapján Janky, 2009.

Az állampolgári adótudatossággal kapcsolatos kutatások azt mutatják, hogy *Magyarországon rendkívül magasak az állam gazdasági és jóléti szerepvállalására vonatkozó elvárások*. A redisztribúció iránti igény azoknak a körében a legintenzívebb, akiknek a legalacsonyabbak a jövedelmei. A felső középrétegek és a jómódúak kevésbé támogatják az állami újraelosztást igénylő megoldásokat. A vállalkozók, valamint kisebb mértékben az alkalmazottak között lehet olyanokat találni még, akik a redisztribúciónak csak kisebb mértékben barátai.

Annak a ténynek, hogy Magyarországon rendkívül erős az állami megoldások iránti elkötelezettség, számos helyen igyekeztünk már a nyomába eredni (Csontos, Kornai és Tóth, 1996, 1998; Tóth, 2008). Az állami újraelosztás iránti igényt azonban távolról sem csak a jövedelmi helyzet határozza meg. A magyarázatok között történelmi okok („a szocializmus öröksége"), gazdaságpszichológiai tényezők (fiskális illúziók), szociológiai okok (a meghatározó értelmiségi dogmák piacgazdaság-ellenessége), valamint a magyar társadalomszerkezet egyenlőtlenségi rendszere is szerepet játszik, több más mellett. Mi itt három magyarázattípust illusztrálunk, nem azért, hogy kielégítő okságí magyarázatot építsünk fel, csak azért, hogy eddig kevéssé elemzett tényezőkkel gazdagítsuk a képet.

Először is, nyilvánvalóan *mélyen gyökerező kulturális okok is szerepet játszanak az „állampártiságban"*. Az egyes kultúrák többek között abban is eltérnek egymástól, hogy másképpen értelmezik a különböző csoportok közötti egyenlőtlenséget (hatalmi távközt), hogy eltérő módokon viszonyulnak a bizonytalansághoz, valamint más és más helyet szánnak az egyénnek és a kollektívumnak az egyéni sorsok meghatározódásában (Hofstede és Hofstede, 2008).

A tanulmányunk elején közölt kulturális értéktérképek mintájára elkészíthető egy olyan prezentáció is, amelyik az egyéni sors kézben tartásának képességét állítja párba

az állami beavatkozás iránti elkötelezettséggel. Az ebből készült elemzés szerint bár nincs egyértelmű összefüggés a két dimenzióban való elhelyezkedés között, a hasonló kultúrájú országok mégis egymás mellé, sajátos csoportokba rendeződnek. Például ebben azt láttuk, hogy a dél-amerikai kultúrában az állami irányítás iránti igény a személyes sors alakíthatóságával párosul, a nyugati kultúra azonban inkább piacpárti, viszont alacsonyabb a sorsuk irányíthatóságáról meggyőződöttek aránya. Az ortodox kultúrában a személyes jövőt inkább a sors szeszélye alakítja, és talán éppen ezért magas az állami irányítás iránti igény is. A magyar adatpont ebben a kétdimenziós térben olyan, az ortodox kultúrához tartozó országok társaságában található, mint Bulgária és Moldova, tehát ismét meglehetősen távol kerültünk a földrajzi értelemben szomszédos szlovén vagy román (ami ráadásul ortodox kultúrához tartozik, bár attól távolra került, közel a nyugati kultúrához) adathoz (*19. ábra,* valamint Keller, 2009a).

19. ábra: A sors irányíthatóságának térképe

Megjegyzés:

Y tengely: átlagok azon az 1-től 10-ig tartó skálán, amelynek 1-es pontján „az üzleti szférában és az iparban növelni kellene a magántulajdon arányát" állítás szerepel, míg a skála másik végén (10-es pont) „az üzleti szférában és az iparban növelni kellene az állami tulajdon arányát" állítás található.

X tengely: azok társadalmi aránya, akik 10-es kóddal válaszoltak egy olyan, 1-től 10-ig tartó skálán, ahol az 1-es jelentése: „semmi lehetőségem nincsen sorsom irányítására, a 10-esé pedig: „nagyon sok lehetőségem van sorsom irányítására".

Forrás: Keller, 2009a.

Adatok forrása: WVS, 5. hullám.

Az országokat jelölő betűkombinációk magyarázatát lásd az F1. táblázatban.

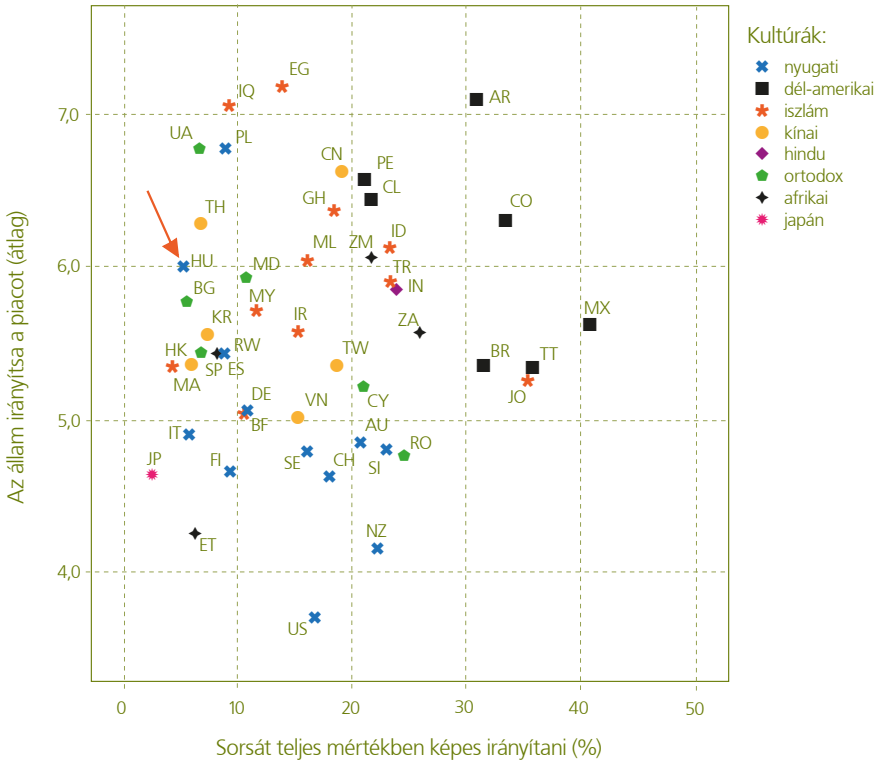

Az állami megoldások iránti nagyobb fokú kereslet második magyarázata *maga a status quo*. Azt a tényt, hogy Magyarországon mekkora szerepe van a jóléti támogatásoknak, a makroszintű (GDP-n belüli) kiadási összehasonlításokhoz képest sokkal jobban mutatja az, hogy mekkora szerepe van az adott támogatásoknak az egyes háztartások jövedelmi szerkezetében. Ezen belül is kitüntetett az ún. medián szavazó pozíció, akinek a szavazataiért (különösen a miénkhez hasonló, erősen kétpólusos

pártrendszerekben) a pártok versenyeznek. Ez az arány Magyarországon a legmagasabb a vizsgálatunkba bevont európai országok között, ami egyfelől az állami jóléti támogatásokban és társadalombiztosítási ellátásokban részesedők magas arányának, másfelől a támogatások viszonylag jelentős nagyságrendjének tulajdonítható *(20. ábra)*.

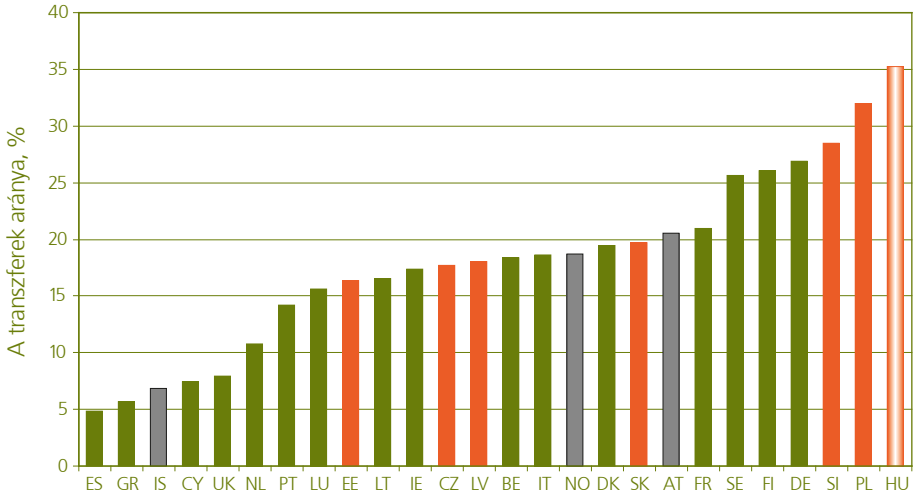

20. ábra: Állami újraelosztásból származó transzferek aránya a medián szavazópolgár háztartásának jövedelmi szerkezetében országonként, 2005-ben (%)

Forrás: EU-SILC 2006, saját számítás.

Megjegyzés: A mutató az adott ország 18 év fölötti állampolgárainak a pénzbeli jóléti transzferek (családi támogatás, nyugdíj, táppénz és egyéb pénzbeli egészségügyhöz kapcsolt juttatás, munkanélküli-támogatások és segélyek együtt) összes nettó háztartási jövedelmen belüli aránya alapján képzett rangsorában pontosan középen levő személy megfelelő adatát mutatja.

Na mármost, ha ez így van, akkor ebből az következik, hogy a medián szavazó a szavazáson (és a közvélemény-kutatásban is) a tényleges status quo erősítése, vagyis a már megállapított állami juttatások folytatólagos fenntartása mellett fog szavazni, a politikusok pedig igyekezni fognak az ő szavazatát megszolgálni. Így erősíti egymást (egy alapvetően nem jó körben) a szavazópolgár állam iránti elkötelezettsége és a politikus hajlama arra, hogy egyéni szociális problémamegoldó szerepet vállaljon (a többi adófizető által rendelkezésére bocsátott adóforrások terhére).

Fontos itt hangsúlyozni, hogy súlyos félreértés lenne mindezt úgy interpretálni, hogy a magyar lakosságon belül sokan „utaznak" az állami támogatásokra. Különösen félrevezető lenne mindezt az értékszerkezetből levezetni. A munkával és a szabadidővel kapcsolatos preferenciák elemzése ugyanis kifejezetten azt mutatja, hogy Magyarországon (a többi kelet-európai országhoz hasonlóan) a munka az értékszerkezeten belül határozottan előbbre sorolódik a szabadidőhöz képest (Monostori, 2009), míg a szabadidőhöz nagyobb súlyt rendelnek a fejlettebb nyugat-erurópai országokban (pl. Hollandiában, az Egyesült Királyságban, Svédországban, Írországban és Finnországban, tehát, érdekes módon, az íreket leszámítva, inkább protestáns ország-

gokban).[40] A munkának tulajdonított nagy súly nem jelenti feltétlenül azt sem, hogy az emberek azt rossznak vagy tehernek tartják. A legkevésbé a posztszocialista országok lakói örülnének annak, ha a munkának kevésbé fontos szerepe lenne az életükben. Az állami beavatkozás iránti kereslet sokkal inkább annak az intézményi közegnek, ösztönzési szerkezetnek a problémája, amely a lakosság döntéseit keretbe foglalja.

Itt következik a harmadik, az állami beavatkozás iránti támogató attitűd legalább részleges magyarázatát adó tényező: maga *az a kommunikációs mód, ahogy az értelmiség, illetve az „elit" az állami beavatkozás előnyeit „tálalja"*. Erről (sajátos közvélemény-kutatási kísérletek bemutatásával) a következő fejezet szól.

„Állampárti" attitűdök és a kérdésfelvetés elfogultsága

Az újraelosztás kommunikációs kerethatásainak (framing) szimulálásra azt a kérdést használtuk, amelyik az állammal szembeni elvárásokat versus az egyéni gondoskodást egyfajta átváltási összefüggésként (az állami kiadási opciót mintegy „beárazva") méri. A konkrét megfogalmazás arra kereste a választ, hogy (1) csökkenteni kellene az adókat, még akkor is, ha ezáltal kevesebb jut jóléti kiadásokra; vagy (2) növelni kellene a jóléti kiadásokat még akkor is, ha mindehhez adóemelésre van szükség. Gyanúnk az volt, hogy a válaszokat befolyásolhatja magának a kérdésfeltevésnek a módja is, azaz hogy az első opció (a skála eleje) az adócsökkentés, és aztán jön az adóemelés vagy fordítva. Ennek tesztelésére a World Value Survey (WVS) 5. hullámában feltett azonos szövegű, de fordított skálájú kérdésre kapott válaszokkal hasonlítjuk össze a Gazdasági kultúra 2009 kutatás ugyanolyan opciókat felkínáló kérdésére kapott megoszlásokkal. Prezentációs céllal a skálákat „egy irányba állítva" a jelzett megoszlásokat kapjuk *(9. táblázat)*. Ebből az látható, hogy mindkét kutatásban inkább az adócsökkentés felé (és így az öngondoskodás térnyerése irányába) húznak a válaszok, de a Gazdasági kultúra 2009 kutatásban, azaz amelyikben a skála az adócsökkentéssel kezdődik, még inkább erre húz (a 0–10-es skála átlaga 3,99, szemben a WVS átlagával, ami 4,63) – ugyanerre utalnak az egyes értékeket választók százalékos arányai közti különbségek is.

[40] Feltételezhetjük persze, hogy a munkának tulajdonított fontosság (ahogy azt a World Value Survey méri) gyaníthatóan inkább a munkahely elvesztésétől való félelmet illetve a nem dolgozók munka iránti vágyát mutatja és a munka nem annyira az önmegvalósítás eszközeként értelmeződik ebben a kontextusban (Monostori, 2009).

	A kérdezett először az adócsökkentési opciót látta (GK), %		A kérdezett először a jóléti kiadásnövelési opciót látta (WVS5), %	
0 – csökkenteni kellene az adókat, ha ezáltal kevesebb jut jóléti kiadásokra	8	45	8	36
1	9		6	
2	15		11	
3	13		11	
4	12	39	8	38
5	17		21	
6	10		9	
7	7	15	9	26
8	4		8	
9	1		6	
10 – növelni kellene a jóléti kiadásokat, ha mindehhez adóemelés szükséges	3		3	
Összesen	*100*		*100*	
Átlag	3,99		4,63	

9. táblázat: „Csökkenteni kellene az adókat, még akkor is, ha ezáltal kevesebb jut jóléti kiadásokra, vagy növelni kellene a jóléti kiadásokat még akkor is, ha mindehhez adóemelésre van szükség?" (a „Gazdaság és kultúra" kutatás adatfelvételének és a World Value Survey 5. hullámának összehasonlítása)

Forrás WVS 5. hullám, magyar felvétel és Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

Mit is jelent mindez? Mindenekelőtt azt, hogy azért az egyéni sors vállalásával, illetve az állami segítséggel kapcsolatos attitűdök sem egyszerűen csak a gazdasági adottságok derivátumai. Alakulásukban bizonyos mértékig szerepet játszik a kommunikációs kerethatás, vagyis a kérdések feltevésének módja is. Márpedig Magyarországon az elmúlt évtizedekben szép számmal láthattunk példákat arra, ahogy *az elit* – részben saját ideológiai beállítottságai miatt, részben azért, mert látta, hogy erre van kereslet – az ún. társadalmi igazságossági paradigma erőltetésével *maga is táplálta azt a szocializmusban már elkezdett tendenciát, hogy egyre többen az egyéni sors iránti felelősség normáját az állammal szemben megfogalmazott igények normájára cserélték*.

Következmények: legitimációs deficit, értelmetlenségérzés, kiábrándultság

Mielőtt a konklúziókat igyekeznénk levonni, foglaljuk kicsit össze, mire is jutottunk eddig. Magyarországon erőteljes a bizalomhiány. Miközben általában elítéljük a normaszegést, úgy véljük, hogy a többség körülöttünk normaszegő, igyekszik kijátszani a felszínen elvileg meglevő játékszabályokat. Általában azt gondoljuk, hogy a gazdasági játszma során csak egymás rovására tudunk előbbre jutni. A bizalmatlanság nemcsak egymással szemben nyilvánul meg, hanem inkább a közintézmények működésével kapcsolatban, amelyekkel hatékonysági és „tisztasági" problémákat is látunk.

Valamennyi itt említett tényező jelen van más országokban is. Valamennyi erősebben van jelen az átmeneti országokban, mint másutt. Az a kombináció, ami nálunk van, sajátságos.[41]

Az ebből fakadó frusztrációból aztán akkor is kész magyarázatokat gyártunk esetleges sikertelenségünk igazolására, ha éppenséggel a sikertelenségnek esetleg teljesen prózai okai lennének. Ezt tarthatjuk a fentiekben vázolt értékszerkezet legsúlyosabb hozadékának, és elemzésünket ennek a jelenségnek az illusztrálásával zárjuk.

Azt a tényt, hogy rendszerváltás óta megvalósult átmenet során nem sikerült megteremteni az újonnan létrejövő egyenlőtlenségi rendszer legitimitását, nemcsak az bizonyítja, hogy az emberek „túl nagynak" tartják az egyenlőtlenségeket. Ez csak tüneti jelzés. Sokkal inkább bizonyítja mindezt az, hogy *Magyarországon a kilencvenes évek folyamán is, meg azóta is nagyon sokan vallják azt, hogy ebben az országban tisztességes módon nem lehet meggazdagodni, az érvényesüléshez szükség van a normák és a szabályok áthágására.* A magyarok négyötöde szerint ebben az országban becsületesen nem lehet meggazdagodni, háromnegyedük szerint pedig aki vinni akarja valamire, annak egyes szabályokat át kell hágnia *(21. ábra).* Csak minden második magyar szerint érhetjük el kemény munkával azt, amit akarunk, és csak minden ötödik ember véli úgy, hogy Magyarországon mindenkinek egyenlő esélye van az érvényesülésre.

21. ábra: Az érvényesüléssel kapcsolatos vélemények (%)

Megjegyzés:

A kérdés: „Az érvényesülésre vonatkozóan különböző vélemények vannak. Ön mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel?"

Az ábra azok arányát mutatja, akik az egyes állításokkal teljesen vagy inkább egyetértenek.

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

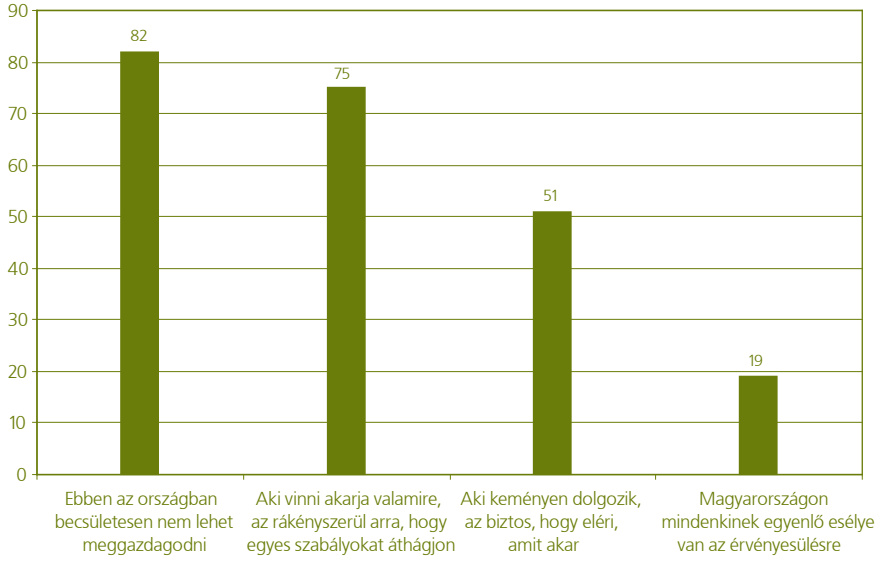

[41] Hogy mennyire, azt nem tudjuk, de érdemes lenne nemzetközi összehasonlításban vizsgálni. Mindenesetre Edward Banfield híres elemzése a délolasz elmaradottság okairól tanulságos kiindulóponttal szolgálhatna mindehhez (Banfield, 1958).

Ha az egzisztenciális siker és kudarc lehetséges okaira kérdezünk rá *(22. ábra),* és csak a magyar adatokat nézzük, akkor azt látjuk, hogy a lakosságnak csak kis része köti a sikert és a kudarcot a munkához (nagyjából egyharmad látja úgy, hogy a sikeresek az egyéni törekvésnek, ambícióinak, kemény munkájának köszönhetik a sikerüket), és csak néhány százalékkal többen indokolják a sikertelenséget a munka és az ambíciók hiányával. Ennél alig vannak kevesebbek azok, akik a kapcsolatokat vagy a jó/rossz családi hátteret említik meg a siker/kudarc okaként, de a szerencsének is viszonylag sokan tulajdonítják a sikeres/sikertelen sorsokat.

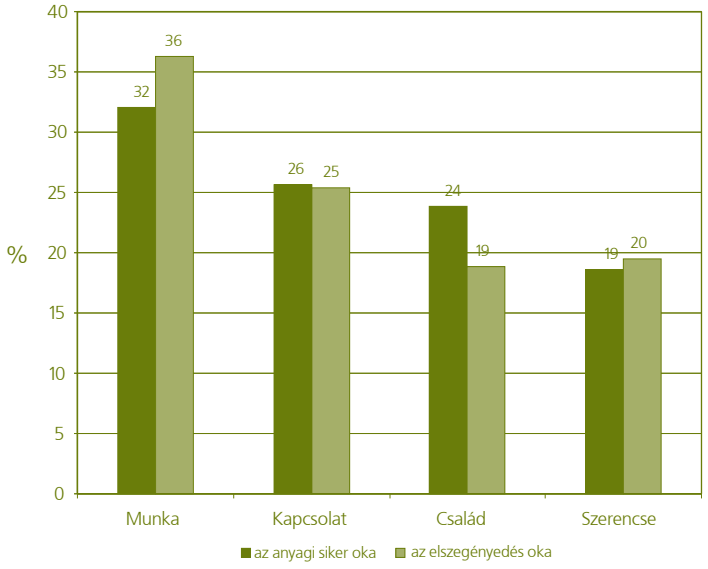

22. ábra: Az anyagi siker, illetve az elszegényedés legfőbb oka a magyar lakosság szerint (az egyes okokat legfontosabbként megjelölők aránya, %)

Megjegyzés:

A kérdés az anyagi siker esetén: „Mit gondol, manapság Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? Kérem, hogy a felsorolt tényezőket állítsa sorba úgy, hogy az első az legyen, ami Ön szerint a legfontosabb az anyagi boldoguláshoz, a második helyre az kerüljön, ami a második legfontosabb és így tovább. A tényezők: egyéni törekvés, ambíciók, kemény munka; szerencse: jó időben jó helyen lenni; megfelelő kapcsolatok; jó családi háttér: jó helyre kell születni."

A kérdés az elszegényedés oka esetében: „És mit gondol, akik nem boldogulnak, azok minek köszönhetik elszegényedésüket? Most ugyanúgy, mint az előbb, a tényezőket rakja sorba. A tényezők: annak, hogy nem elég törekvőek, nem dolgoznak elég keményen; balszerencsének; nincsenek megfelelő kapcsolataik az életben való előrehaladáshoz; rossz a családi hátterük."

Forrás: Tárki Gazdasági kultúra 2009 vizsgálat.

Nemzetközi összehasonlításban ennél markánsabban is megmutatkozik az aktív (munkának tulajdonított) és a passzív (kapcsolatok, szerencse, család) érvényesülésnek a közfelfogásban meglevő torz arányai. *Az Európai Unió országai között ugyanis Magyarországon a legalacsonyabb azoknak az aránya, akik szerint a végzettség fontos, miközben a legmagasabb azoké, akik szerint az érvényesülés titka az, ha az ember jó családba születik* (Lannert, 2009; Keller, 2009b). A képzettség szerepével kapcsolatos szkepszis annál is inkább megdöbbentő, mert eközben Magyarországon a legmagasabb a vizsgált országok közül a felsőfokú képzettség megtérülése. Persze az is igaz, hogy a nemzetközi kompetenciavizsgálat (PISA) szerint Magyarország azok közé tartozik, ahol a szülői háttér hatása nagyon erősen megszabja a természettudományos, a matematikai és az olvasási kompetenciákat (Lannert, 2009).

Ezzel nemcsak az a gond, hogy rossz ilyen világban élni, hanem az is, hogy a bizalmatlanság és a tisztességes gyarapodással kapcsolatos szkepszis a gazdasági növekedés egyik nagyon komoly, sokszor alulértékelt korlátja is.

Az alapvetően nagy hatalmi távközzel jellemzett, elsősorban bizonytalanságkerülő, kollektivista beállítottságú kultúrákban a sikert az emberek hajlamosak a családi kapcsolatoknak vagy éppen a puszta szerencsének tulajdonítani (Hofstede és

Hofstede, 2008). Magyarországon, mint láttuk, ez a vélekedés igen elterjedt, és nemzetközi összehasonlításban nálunk tényleg sokan vallják, hogy az előrejutás titka ez a két tényező. A megállapítás visszaigazolja a kiinduláskor felvetett állításunkat: a magyar értékszerkezet bizonyos mértékig a nyugati kultúrkör szélén, az ortodox kultúrához közel helyezkedik el.

Okok: egy tétova és részleges lista

A magyar értékszerkezet vizsgálata során egy Inglehart és munkatársai nyomán összeállított értéktérképből indultunk ki, amely szerint a magyar a nyugati kultúra szélén helyezkedik el, értékeink és állásfoglalásaink összességében az ortodox gondolkodásmódhoz is közel állnak. Mindezt – ebben a tanulmányban – az általános bizalomhiánnyal hoztuk összefüggésbe. A magyar értékszerkezet számos itt elemzett sajátosságát magyarázni szándékozó elméletek és hipotézisek egyöntetűen emelik ki, hogy a magyar társadalom múltjában a megkésett polgárosodás, a mintegy négyszáz éves gyarmati sors, a magyar elitek sorozatosan elkövetett hibái egyaránt szerepet játszottak.[42] Az ország történelmi megosztottsága és megosztása, a saját, organikusan kiépült demokratikus intézményrendszer hiánya vagy felemás volta mind közrejátszhatott abban, hogy a politikai közösség belső intézményi azonosulása gyenge lett. A vele szembeni bizalmatlanság azonban nem engedte még azoknak az intézményeknek a „birtokbavételét" sem, amelyek pedig segíthettek volna a társadalmi kohézió megteremtésében.[43]

Magyarázatkeresés közben azonban nem lenne szabad megragadnunk a történelmi régmúltnál még akkor sem, ha tudjuk, hogy az értékek, viszonyulások, a társadalmi viszonyok csak hosszú távon változnak. A történelmi minták minden bizonnyal hozzájárulhattak ahhoz, hogy a legutóbbi „keleties" berendezkedés a forradalom leverését követő konszolidáció után viszonylag konfliktusmentesen létezhetett évtizedeken keresztül.[44] Ugyanakkor látni kell azt is, hogy számos dolog a rendszerváltást követően romlott el: az elit sok rossz alkut kötött, számos esetben téves paradigmák vezérelték a működését (amiben persze segíthették történelmi beidegződések is).

Ma Magyarországon a lakosságnak az állammal, a közélettel és a reformokkal kapcsolatos attitűdjei csak részben vezethetők vissza a kádári időszakra. A rendszerváltás során/óta akár jelentősen változhattak is volna, ám az időközben megkötött *rossz (társadalom)politikai kompromisszumok miatt bizonyos tekintetben még romlott is a helyzet*. Ilyen rossz kompromisszum volt, hogy az éppen aktuális kormányzatok úgy döntöttek: a strukturális alkalmazkodás, a tulajdonváltás áldozatainak

[42] Vö. Bibó, 1981a; Hankiss, 2009.

[43] „Itt egy nép kirekedt a saját életéből" (Illyés, 1938: 85).

[44] „Az általános bizalmatlanság oka minden bizonnyal az 1990 előtti totalitárius rendszerekben szerzett tapasztalat, amikor minden idegen, minden munkatárs, lakóhelyi szomszéd potenciális ellenség, besúgó lehetett, vagy egyszerűen az egyén kárára próbálhatott előnyökhöz jutni" (Andorka, 2006: 585).

számára széles utat nyitnak a jóléti rendszerek felé. Az *inaktivitás ösztönzése* hosszú távon súlyos örökséget hagyott ránk. Téves volt az a társadalompolitikai megközelítés is, amely egyoldalúan *az állam (a tágabb politikai közösség) szociális felelősségéről és kötelezettségeiről beszélt*. Mindez egy államfüggő, történelme során mindig centralizált, a korábbi periódusokban nagyszámú jobbágyságot, cselédséget, proletariátust történelmében és zsigereiben tudó országban az államfüggést erősítette. A szabad piacgazdaság kiépülése és a demokratikus játékszabályok bevezetése így egy olyan hatalmi szerkezethez vezetett, amelyben az újraelosztásban érdekelt csoportok szavazataiért újabb és újabb adókivetések, eladósodottságok és az újraelosztás szintjének növelése révén igyekszik a politikai elit megküzdeni.

Annak, hogy az adófizetői érdekek nem jelennek meg ebben a játszmában, részben történelmi okai vannak (a megkésett, felemás és megszakított polgárosodás miatt), részben a közelmúlt sajátos gazdaságpolitikai koncepciói húzódnak meg mögötte. Mindenekelőtt az, hogy az erős magyar középosztály kiépülésének támogatása most is – a történelemben már nem először – (a rendszerváltás után többször kopogtató gazdasági összeomlás fenyegető kényszerének körülményei között) áldozatul esett a status quóban érdekelt csoportok érdekérvényesítési erejének.[45]

Az erőszakoltan és tartósan kiterjedt állami újraelosztás károkat okozott az egyéni, állampolgári szolidaritásban. Magyarországon mindig is hiány volt a társadalmi tőkében, amin *sokat rontott a szocializmus, amikor mindent, ami horizontális volt, igyekezett kiirtani az állampolgári tudatból és gyakorlatból*. Az intézményi peremfeltételek és a kialakult túlélési technikák létrehoznak egy függőségi kultúrát, amely létrejöttével adottság lesz, saját jogon képez gátat mindenféle intézményi változás elé. Hangsúlyozni kell: *a függőség kultúrája általában épül ki, az állami újraelosztás által lefedett területeken, nem csak (ahogy ezt sokan hajlamosak leszűkíteni) a segélyezés vagy az egyéb támogatások terén*.

Látni kell, hogy az újraelosztásban és állami gondoskodásban érdekeltek köre sokkal de sokkal szélesebb a manapság olyan sokat kiemelt segélyezettek és nyugdíjasok, családi támogatásban részesedők körénél. Ma Magyarországon az aktívak egy jó része és a versenyszféra vállalatainak egy része is az államtól függ. Attól az államtól, amelyet az utóbbi években nagy tempóban gyűrt maga alá a pártpolitika, tovább rombolva a közigazgatásba és a közszolgálatba, illetve a közintézményekbe vetett, történelmileg amúgy sem erős bizalmat.

[45] Nem tudott kialakulni az a szerkezet, amelyben a természetszerűen szűk elit és a szükségszerűen jelen levő (optimális esetben szintén szűk) szegénységi réteg között egy nagy, belsőleg horizontálisan tagolt középosztály helyezkedik el (ezt a társadalomszerkezeti képletet nevezi Kolosi Tamás „terhes babapiskótának" (Kolosi, 2000).

Teendők: a bizalom helyreállítása

Persze azért összességében még sincs minden veszve. Hogy valamekkora szerepe a felhalmozott bizalmi és kapcsolati tőkének mégis van Magyarországon, arra éppenséggel a gazdasági átmenet során felhalmozott tapasztalatok egy része utal. Magyarországon a gazdasági átmenet viszonylag simán, nagyobb társadalmi kataklizmák nélkül lezajlott. Magyarország jó darabig a tranzíciós tengely egyik végpontján helyezkedett el a többi kelet-közép-európai országgal együtt. A tengely másik végén egyes volt szovjet tagköztársaságok voltak. A kelet-közép-európai országokat a felhalmozott emberi tőke magasabb értéke, a viszonylag számottevő köztes csoportok és a relatíve kisebb mértékben szerepet játszó megkötő csoportok jellemezték. Ezzel szemben a volt szovjet tagköztársaságok egy részének sajátossága ennek éppen az ellenkezője: alacsonyabb szintű emberi tőkefelhalmozás, kevés társadalmi tőke (mert a mesterséges köztes intézményeket csak az erőszak tartotta egyben) és látens, de a rendszerváltás után erőteljesen aktivizálódó lokális kötelékek.

Annak tehát, hogy Magyarország viszonylag kedvezően jöhetett ki az átmenetből, (hipotézisem szerint és egyebek mellett) két főbb oka volt. Egyfelől az átmenet elején bővében voltunk a humán tőkének (amit leginkább az iskolázottság magasabb szintje jelez). Másfelől a magyar társadalomban nem haladta meg a kritikus mértéket a megkötő társadalmi tőke szerepe. Ugyanakkor abban, hogy az átmenet lehetett volna sikeresebb és kevésbé fájdalmas is, nagyrészt az áthidaló társadalmi tőke, a társadalom civil szövetének hiányos volta lehetett az egyik legfontosabb oka.

Végezetül: mit kell tennünk a bizalom építése érdekében? Először is fontos megértenünk: *a bizalom felépülése és leépülése nem szimmetrikus folyamatok*. Miközben a leépülés megindulásához néhány szórványos negatív tapasztalat elégséges, a bizalom felépüléséhez pozitív, egymást szisztematikusan megerősítő tapasztalatok tömege szükséges. Másodszor, a bizalomépítés stratégiája szempontjából fontos lenne tudnunk, hogy mélyen gyökerező kulturális tradíciók hiányában, illetve azok kiegészítéseképpen milyen *gondosan megtervezett intézményi innovációk alapján lehetséges a bizalomteli kapcsolatok felépítése*. Azt, hogy valószínűleg sokat számít az intézményi berendezkedés milyensége is, illusztráljuk itt egy Thomas Schellingtől származó példával. Képzeljük el, amint emberek egymás mellett ülnek, és újságot szeretnének olvasni. „Ha mindenkinek 100 wattra van szüksége ahhoz, hogy olvasni tudjon, és mindenki a szomszédjától a saját égő mintegy felének megfelelő fényt kap, és mindenkinek csak 60 wattos égője van, akkor mindenki tud olvasni, ha saját maga és két szomszédja egyaránt égve tartja a lámpát. Ha körbeülnek, mindenki égve tartja a lámpáját, ha mindenki más is ezt teszi, és senki, ha a saját szomszédjai nem teszik. Ha azonban sorba vannak rendezve, a szélen ülők nem tudnak olvasni semmiképpen, lekapcsolják a villanyaikat, és így lassan, de biztosan minden lámpa kialszik" – érvel Schelling (Schelling, 1978: 214). Ebből a példából két dolgot tanulhatunk: (1) bizonyos esetekben az egymásrautaltság és a koordinációs normák fontosak a kollektív célok elérése érdekében és (2) az intézményi berendezkedés igenis számít efféle relációsan érvényesülő közjavak esetében.

A kormányzatoknak nagyon óvatosan kell eljárniuk a bizalom építése érdekében (persze ha egyáltalán van erre szándékuk), hiszen a bizalom és a társadalmi tőke többnyire nem a kormányzati tevékenységből fakadnak. Sőt, az államnak azzal is tisztában kell lennie, hogy a centralizált állam nemcsak úgy rombolhat bizalmat, hogy közvetlenül hierarchikus rendbe szervez és összetöri a horizontális hálózatokat, hanem közvetetten is, ha az általa létrehozott intézmények gyengíthetnek/kiszoríthatnak elsődleges társadalmi közösségeket (pl. generációk egymásrautaltságát lazítva a társadalombiztosítás révén, családokat a gyermekintézmények és az oktatás kiterjesztése révén és más módokon).

Az állam a legtöbbet akkor teheti a bizalom építése érdekében, ha mindent elkövet a tulajdonjogok, a közbiztonság és más közjavak előállítása érdekében. Fontos az is, hogy a köz intézményei a saját területükön fair, átlátható procedúrákat kövessenek, egyenlő mércével mérjék az állampolgárokat. Összességében tehát (ahogy a Közjó és Kapitalizmus Intézet 2009-es jelentése is kiemeli), *a bizalom infrastruktúrájának erősítésére van szükség*. Ha az állampolgár elfogadja (legitimnek tartja) őket, akkor bízik bennük, és ha bízik bennük, akkor a másik állampolgárokban is bízni fog. A bizalom építésének elengedhetetlen feltétele, hogy az egyes állami intézmények külön-külön is világossá tegyék saját küldetésüket, és annak érdekében tevékenykedjenek: számoljanak el az adóforintokkal, tevékenységükkel mindig a jó oldalon álljanak. Ennek megfelelően, ahol lehet, napi gyakorlatukkal és állásfoglalásaikkal a közmorál erősödését segítsék elő, és ne hagyják, hogy egyébként fontos jogintézmények bűnös gyakorlatokat is védelmezzenek.

Bizonyos mértékig a szükségből erényt lehetne kovácsolni azzal, hogy megpróbáljuk megérteni és megértetni: *nagy szüksége van az országnak azokra az intézményekre, amelyek ellenőrzik a mindenkori központi hatalmat és a kormányzatot*. Az intézmények birtokbavételét, elfogadottságának növelését hozhatná magával, ha sikerülne bebizonyítani: a demokratikus intézmények lényegéhez tartozik, hogy egymást ellenőrző mechanizmusokkal nem hagyják, hogy valamiféle hatalmi egyensúlytalanságok a politikai közösség gazdasági és társadalmi túlélését veszélyeztessék.

Fontos előrelépést jelenthet, ha az állam tartózkodik azoknak a tevékenységeknek az államosításától, amelyeket a civil társadalom és a magánszektor is el tudna végezni.

Mindezeken felül az oktatás sokat tehet azáltal, *hogy szubsztantív értékeket is átad (nevel) az iskoláztatás alsó szintjein, és a szakmai ethosz plántálását segíti elő a felső iskolai szinteken*. Ezzel elősegítheti, hogy a közszolgái (a saját törzskari ethoszt, hippokratészi esküt, hivatásrendi előírásokat stb.) szem előtt tartva napi aprómunkával dolgozzanak a közbizalom kiépítésén (Fukuyama, 1999). Végezetül, az állam intézményei felvállalhatnak egyfajta proaktív szerepet is: igyekezhetnek azon, hogy a társadalomban épüljenek a köztes csoportok, helyi közösségek, valamint terjedjenek a segítő és önkéntes szervezetek. Ezzel azonban nagyon óvatosan kell bánni, mint ahogy azzal is, hogy a politikusok engedjenek a kísértésnek, és kommunikációs kampányokkal tegyenek kísérletet a lakosság értékeinek megváltoztatására.

A gazdasági kultúra és a társadalom gazdasági és politikai intézményrendszere egymást kölcsönösen feltételezik, egymásból táplálkoznak, egymást építik vagy rombolják. Nem lehet ezért egyik vagy másik elemet kiemelni, egyiküket tartósan egy másik elé helyezni.

Nem sok esélyünk van gazdasági reformokra akkor, ha nem vagyunk tekintettel arra a közegre, a gazdasági és egyéb kultúrának a konkrét állapotára, amelynek a megreformálásán dolgozunk; de akkor sincs sok esélyünk van a reformokra, ha nincs más kiindulópontunk, mint az, amit a közvetlen környezetünkben látunk. A helyzet tehát kissé paradox. Edmund Phelps Nobel-díjas közgazdász azt írja: „nagyon üdvözlendő és valószínűleg igen kedvező hatású lenne, ha a nem megfelelő gazdasági teljesítményt nyújtó országok polgárai körülnéznének, és összehasonlítanák attitűdjeiket más országokkal, feltéve magukban a kérdést: nem profitálhatnának-e az értékrendjük megváltoztatásából?" (Phelps, 2008: 30). No igen, de mi történik, ha azoknak a megváltoztatandó attitűdöknek a legkritikusabb része éppen a zártság és a magába fordulás? A feladat, legalábbis nem könnyű: „körülnézni" kutatói szinten annyit tesz, mint adatokat nemzetközi összehasonlító keretbe helyezni. De körülnézni egyéni szinten annyit tesz, mint utazni (költözni, másutt legalább ideiglenesen munkát vállalni), más nyelven kommunikálni, más nemzetek tagjaival beszélni, mások helyzetének megértésére nyitottnak lenni… – de tudjuk, ez sem erősségünk.

Ilyen esetekben az ember természetesen az elittől vár változási szándékokat és tetteket. A World Value Survey kutatói egy nem régi cikkükben felhívják a figyelmet arra, hogy az emberi fejlődés három komponense: az egyéni anyagi erőforrások növekedése, az emancipatorikus értékek terjedése és a szabadságjogok intézményesítése együtt járnak (Welzel, Inglehart és Klingemann, 2003). Kimutatják azonban azt is, hogy az egyéni anyagi erőforrások és az emancipatorikus értékek az intézményesült szabadságjogokra hatnak, de elsősorban azáltal, ahogy ezt a fenti értékeket elfogadó *elitek integritása* és aktív szerepe lehetővé teszi. Ezt – miközben nézetüket teljes mértékben osztjuk – , azzal a figyelmeztetéssel egészíthetjük ki, amit Bibó István fogalmazott meg idestova hetven éve: „Ha pedig az derül ki, hogy a válság oka az elit mögött álló értékelési rend megingása, az elit teljesítőképességének a csökkenése, akkor az elitnek nem külön a *szociális érzék* fejlesztésével kell szerepének feladását elodázni, hanem igazi *társas érzékkel*, a társadalmi értékelésnek azokat az új szempontjait kell megkeresnie és elsősorban magára alkalmaznia, amelyek megfelelnek a megváltozott társadalmi közmeggyőződésnek és alkalmasak a közösség megzavart harmóniájának a helyreállítására" (Bibó, 1981b: 350)

Hivatkozások

Akerlof, G. and R. Shiller (2009): *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism.* Princeton: Princeton University Press.

Albert F. és Dávid B. (2009): Állami szerepvállalás / egyéni felelősség. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 33–49.

Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába.* 2. javított és bővített kiadás (szerk.: Spéder Zs.). Budapest: Osiris Kiadó.

Banfield, E. (1958): *The moral basis of a backward society.* Glencoe, IL: The Free Press.

Bénabou, R. and E. A. Ok (2001): Social Mobility and the Demand for Redistribution: The Poum Hypothesis. *Quarterly Journal of Economics*, 116 (2): 447–487.

Bernát A. (2009): „A piacgazdaság normatív keretei (gazdaság és kultúra)" c. kutatás adatfelvételének gyorselemzése. Budapest: Tárki.

Bibó István (1981a): Elit és szociális érzék. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* Sajtó alá rendezte Kemény I. és Sárközi M. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 327–350. (eredeti megjelenés: 1942).

Bibó I. (1981b): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In *Bibó István összegyűjtött munkái.* Sajtó alá rendezte Kemény I. és Sárközi M. Bern: Európai Protenstáns Magyar Szabadegyetem, 255–289.

Czakó E. és Chikán A. (2009): *Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Csite A. (2009): Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyar társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője. In Szalai Á. (szerk.): *Kapitalista elvárások.* Budapest: Közjó és Kapitalizmus Intézet. 257–308.

Csontos L., Kornai J. és Tóth I. Gy. (1996): *Adótudatosság és fiskális illúziók.* In Andorka R., Kolosi T. és Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1996.* Budapest: TÁRKI, 238–271.

Csontos, L., J. Kornai,I., and I. Gy. Tóth (1998): Tax awareness and the reform of the welfare state. Hungarian Survey Results. *Economics of Transition*, 6 (2), 287–312.

European Commission (2004): *Eurobarometer 2004.* 1. Public opinion in the acceding and candidate countries. http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/cceb/2004/cceb_2004.1_first_anx.pdf

Fukuyama, F. (1997): *Bizalom.* A társadalmi erények és a jólét megteremtése. Budapest: Európa Kiadó.

Fukuyama, F. (1999): *Social Capital and Civil Society.* The Institute of Public Policy, George Mason University. www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm

Fukuyama, F. (2001): Culture and economic development: cultural concerns. In N. J. Smelser and P. B. Baltes (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences.* Oxford: Pergamon.

Füstös L. és Szakolczai Á. (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle,* 9 (3), 54–73.

Giczi J. és Sik E. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 65–84.

Győrffy D. (2007): Társadalmi bizalom és költségvetési hiány. *Közgazdasági Szemle,* LIV. (március), 274–290.

Haller, M. (2002): Theory and Method in the Comparative Study of Values – Critique and Alternative to Inglehart. *European Sociological Review,* 18 (2), 139–158.

Hankiss, E. (1979): *Társadalmi csapdák.* Budapest: Magvető Kiadó.

Hankiss E. (2009): *Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben és tovább.* Budapest: Manage Könyvkiadó – Médiavilág.

Hankiss E., Manchin R., Füstös L. és Szakolczai Á. (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Hofstede, G. és G. J. Hofstede (2008): *Kultúrák és szervezetek*. Az elme szoftvere. Az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben. Pécs: VHE Kft.

Huntington, S. (2006): *Civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Illyés Gy. (1938): *Magyarok*. Budapest: Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt.

Inglehart R. (1997): *Modernization and Postmodernization.* Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton University Press.

Inglehart R. and W. E. Baker (2000): Modernization, cultural change and the pesistence of cultural values. *University of MichiganAmerican Sociological Review,* 65 (February), 19–51.

Inglehart, R, and Ch. Welzel (2005): *Modernization, Cultural Change and Democracy*. New York and Cambridge: Cambridge University Press.

Janky B. (2009): Állam és piac. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 51–63.

Karácsony Sándor (1985): *A magyar észjárás*. Budapest: Magvető.

Keller Tamás (2009a): Magyarország helye a világ értéktérképén Elemzés a World Value Survey kutatás 5. hulláma alapján. Budapest: Tárki.

Keller T. (2009b): A gazdasági erkölcsösséget szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 155–166.

Keller T. és Sik E. (2009): A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 167–182.

Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta*, Budapest: Osiris.

Kopp M. (szerk.) (2008): *Magyar lelkiállapot 2008*. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Budapest: Semmelweis Kiadó.

Kornai, J. (2003): *Honesty and Trust in the Light of the Post-Socialist Transition.* Some Ideas Arising from the „Honesty and Trust" Research at Collegium Budapest. *Beszélő,* 8 (6), 20–259. http://post.economics.harvard.edu/faculty/kornai/papers/Beszelo_English.pdf

Kornai, J., B. Rothstein, and S. Rose-Ackerman (eds.) (2004): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transitions* New York: Palgrave Macmillan.

Közjó és Kapitalizmus Intézet (2009): *Jelentés a magyarországi kapitalizmus állapotáról.* Szerk.: Szepesi B. Budapest: Közjó és Kapitalizmus Intézet.

Lannert J. (2009): A tudás értéke: készségek, kompetenciák, vélemények. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 137–154.

Lelkes O. (2009): Az egyenlőtlenség nagyságának megítélése. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 19–32.

Lengyel Gy. (2009): Vállalkozói hajlandóság, potenciális vállalkozók és kockázatkerülés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 119–135.

Monostori J. (2009): Munka, szabadidő, időallokáció. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 85–98.

North, D. C. 1(990): *Institutions, institutional change and economic performance.* Cambridge: Cambridge University Press.

Phelps, E. S. (2008): *Gazdasági kultúra és gazdasági teljesítmény – mivel magyarázhatók az európai kontinens problémái.* ProgresszívPolitika, Tavasz–nyár, 5–38. www.progresszivpolitika.hu/?q=phelps (letöltve: 2009. szeptember 27.)

Ravallion, M. and M. Loskhin (2000): Who Wants to Redistribute? The Tunnel Effect in 1990s Russia. *Journal of Public Economics*, 76: 87–104.

Róbert, P. (1996): Fogcsikorgatva, a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég,* Új Folyam (2), 59–86.

Rothstein, B. (2004): Social trust and honesty in government A causal mechanisms approach. In J. Kornai, B. Rothstein, and S. Rose- Ackermann (eds.) (2004): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transitions* New York: Palgrave Macmillan.

Schaik, T. (2002):.*Social Capital in the European Values Study Surveys.* Country paper prepared for the OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement. London, September 25–27. www.oecd.org/dataoecd/22/22/2381883.pdf (letöltve: 2009. szeptember 27.)

Schelling, Th. (1978): *Micromotives and macrobehavior.* New York: W. W. Norton.

Second European Quality of life survey – overview (2009): European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.

Sik, E. (2002): The Bad, the Worse and the Worst: Guesstimating the Level of Corruption. In S. Kotkin and A. Sajó (eds.): *Political Corruption in Transition.* Budapest and New York: CEU Press, 91–114.

Spéder Zs. (2006): *Változások az ezredfordulón.* Kiegészítés Andorka Rudolf könyvének értékekkel foglalkozó fejezetéhez. In Andorka R.: *Bevezetés a szociológiába.* 2. javított és bővített kiadás (szerk.: Spéder Zs.). Budapest: Osiris Kiadó, 16. fejezet, 566–598.

TÁRKI (2005): *Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban.* (Szerk.: Medgyesi M. és Tóth I. Gy.) Budapest: TÁRKI Alapítvány. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a719.pdf (letöltve: 2009. szeptember 26.)

Tárki és Kopint–Tárki (2009): *Váltóállítás: szemléletváltás és megvalósítható intézményi reformok egy fenntartható növekedési pálya érdekében.* (Szerk.: Tóth I. Gy.) Budapest: Tárki. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b252.pdf (letöltve: 2009. szeptember 26.)

Tóth I. Gy. (2005a): Bizalomszint, kötelezettségi hálók és társadalmi tőke: a gazdasági átmenet rejtett erőforrásai vagy korlátai? In Medgyesi M. és Tóth I. Gy. (szerk.): Kockázat, bizonytalanság és bizalom a magyar gazdaságban és társadalomban. Kutatási zárójelentés a CIB Bank számára. Budapest: TÁRKI Alapítvány. www.socialnetwork.hu/cikkek/tarsTokeKotet.pdf (letöltve: 2009. szeptember 26.)

Tóth, I. Gy. (2005b): *Jövedelemeloszlás.* A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. Budapest: Andorka Rudolf T(ársadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

Tóth, I. Gy. (2008): The demand for redistribution. A test on Hungarian data Sociologický Casopis. *Czech Sociological Review,* 44 (6), 491–509.

Tóth I. Gy. (szerk.) (2008): *Tárki – UniCredit Európai Társadalmi Jelentés 2008*. Budapest: TÁRKI – UniCredit Bank.

Varga, K. (2003): *Értékek fénykörében – 40 év értékkutatás és jelen országos vizsgálat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Wallace, C. (2008): *Trends in social capital in the EU.* European Observatory on the Social Situation, Social Cohesion, Trust participation: Aberdeen Centre for European Social research.

Ward, T., O. Lelkes, H. Sutherland, and I. Tóth (2009): *European Inequalities. Social Inclusion and Income Distribution in the European Union.* Budapest: Tárki www.tarki.hu/en/publications/EI/european_inequalities09_toc.pdf (letöltve: 2009. szeptember 26.)

Welzel, Ch. (2006): A Human Development View on Value Change Trends (1981–2006). margaux.grandvinum.se/SebTest/wvs/SebTest/wvs/articles/folder_published/article_base_83/files/presentation.zip (letöltve: 2007. november 8.)

Welzel, Ch., R., Inglehart. and H-D, Klingemann (2003): The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42: 341–379.

F1. táblázat: A tanulmányokban használt országkódok

Rövidítés	Magyar név	Angol név	Rövidítés	Magyar név	Angol név
AR	Argentína	*Argentína*	KR	Dél-Korea	*S. Korea*
AT	Ausztria	*Austria*	KZ	Kirgizisztán	Kyrgyzstan
AU	Ausztrália	*Australia*	LT	Litvánia	*Lithuania*
BE	Belgium	*Belgium*	LU	Luxemburg	*Luxembourg*
BF	Burkina Faso	*Burkina Faso*	LV	Lettország	*Latvia*
BG	Bulgária	*Bulgaria*	MA	Marokkó	*Morocco*
BR	Brazília	*Brazil*	MD	Moldova	*Moldova*
BY	Fehéroroszország	*Belarus*	MK	Macedónia	*Macedonia*
CA	Kanada	*Canada*	ML	Mali	*Mali*
CH	Svájc	*Switzerland*	MX	Mexikó	*Mexico*
CL	Chile	*Chile*	MY	Malajzia	*Malaysia*
CN	Kína	*China*	NG	Nigéria	*Nigeria*
CO	Kolumbia	*Colombia*	NL	Hollandia	*Netherlands*
CY	Ciprus	*Cyprus*	NZ	Új-Zéland	*New Zealand*
CZ	Csehország	*Czech Republic*	PL	Lengyelország	*Poland*
DE	Németország	*Germany*	PT	Portugália	*Portugal*
DK	Dánia	*Denmark*	RO	Románia	*Romania*
EE	Észtország	*Estonia*	RU	Oroszország	*Russia*
EG	Egyiptom	*Egypt*	RW	Ruanda	*Rwanda*
ES	Spanyolország	*Spain*	SE	Svédország	*Sweden*
ET	Etiópia	*Ethiopia*	SI	Szlovénia	*Slovenia*
FI	Finnország	*Finland*	SK	Szlovákia	*Slovakia*
FR	Franciaország	*France*	SP	Szerbia	*Serbia*
GH	Ghána	*Ghana*	TH	Thaiföld	*Thailand*
HK	Hong Kong	*Hong Kong*	TR	Törökország	*Turkey*
HR	Horvátország	*Croatia*	TT	Trinidad és Tobago	*Trinidad and Tobago*
HU	Magyarország	*Hungary*	TW	Tajvan	*Taiwan*
ID	Indonézia	*Indonesia*	UA	Ukrajna	*Ukraine*
IE	Írország	*Ireland*	UK	Egyesült Királyság	*United Kingdom*
IN	India	*India*	US	USA	*USA*
IQ	Irak	*Iraq*	VE	Venezuela	*Venezuela*
IR	Irán	*Iran*	VN	Vietnam	*Vietnam*
IT	Olaszország	*Italy*	ZA	Dél-Afrika	*S. Africa*
JO	Jordánia	*Jordan*	ZM	Zambia	*Zambia*
JP	Japán	*Japan*	ZW	Zimbabwe	*Zimbabwe*

A rövidítések forrása: ***www.greenbuilder.com/general/countries.html*** *(letöltve: 2009. május 26.)*

1. Függelék – A kutatásban használt adatfelvételek leírása

Az **Eurobarometer (EB)** az Európai Bizottság megbízásából eredetileg az Európai Közösség országaiban az 1970-es évek eleje óta végzett harmonizált közvélemény-kutatást, amelynek célja a társadalmi és politikai változások vizsgálata volt. Később a kutatás az Európai Unió tagországaira terjed ki, és mind a mai napig évente kétszer – tavasszal és ősszel – történnek a megkérdezések. Az 1990-es évektől ez a Standard Eurobarometernek nevezett kutatás kiegészült kifejezetten a jelölt tagországokra vonatkozó megkérdezésekkel (Candidate countries Eurobarometer), illetve bizonyos speciális témákat elemző kutatásokkal (Special Eurobarometer, Flash Eurobarometer). A kutatásról bővebb információk olvashatóak a http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm címen. Az adatok (Special és Standard Eurobarometer) pedig regisztrálást követően a GESIS honlapján férhetőek hozzá: http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp

A **European Social Survey (ESS)** az Európai Bizottság támogatásával indult azzal a céllal, hogy közel harminc – főként európai – ország attitűdjeinek változását monitorozza. A kutatásnak négy befejezett hulláma van (2002, 2004, 2006, 2008). Minden hullám tartalmaz állandó és változó részeket. 2002-ben a bevándorlókhoz és menekültekhez való viszony, illetve az egyén társadalmi és civilszervezetekben betöltött helye; 2004-ben az egészségügyi és a gazdasági erkölcsről szóló modul; míg 2006-ban az egyéni életút során bekövetkezett események időzítése, a személyes és társadalmi jólét voltak a változó modulok. 2008-ban pedig a jóléti politikával szembeni attitűdök, illetve az életkorral kapcsolatos előítéletek és viselkedésminták szerepeltek a kiemelt témák között. A magyar adatok elemzését a MTA szociológiai és politikai intézete gondozásában megjelent Európai Társadalomtudományi Elemzések sorozat tartalmazza (http://www.esshu.hu/). A nemzetközi kutatás adatai letölthetők a http://ess.nsd.uib.no/ honlapról további információk olvashatók a kutatás honlapján (http://www.europeansocialsurvey.org/).

Az **International Social Survey Program (ISSP)** 1985-ben indult nemzetközi adatfelvétel, amely évente más témát kutat, a témák azonban rendszeres időközönként visszatérnek. A témák között eddig többek között a kormányzat szerepét, az egyenlőtlenségeket, a nemzeti identitást vagy a vallást vizsgáló adatfelvételek voltak. Jelenleg 45 ország tagja az ISSP-nek. A magyar adatfelvételt évek óta a TÁRKI végzi, Róbert Péter koordinálásával. A nemzetközi adatfelvétel adatai a GESIS archívumában találhatóak, és előzetes regisztráció után hozzáférhetőek a következő elérési útvonalon: http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp. A kutatás honlapja: www.issp.org/.

A **World Value Survey (WVS)** az eredetileg az Európai Közösség tíz tagországában, 1981-ben megkezdett **European Values Survey (EVS)** nemzetközi adatfelvétele, bár a két kutatást mind a mai napig különböző kutatócsoportok vezetik, az adatfelvétel pedig harmonizált, de nem azonos kérdéssor alapján történik. A kutatásnak eddig öt befejezett hulláma készült el: 1981–1984; 1989–1993; 1994–1999; 1999–2004; 2005–2008. Az első négy hullám EVS és a WVS harmonizált adatait tartalmazó adatbázis, illetve a WVS ötödik hullámának adatai előzetes regisztráció után ingyenesen letölthetőek a kutatás honlapjáról (www.worldvaluessurvey.org/). A kutatás nemzetközi és kultúraközi értékrendszerbeli változások monitorozását tűzte ki célul. A WVS adatai alapján Ronald Inglehart dolgozta az értékrendszerbeli változások átfogó elméletet. Ő egyébként a kutatás végrehajtó bizottságának elnöke is. Az eddigi kutatásokban több mint 80 országról vannak adatok. Magyarország a régió egyetlen olyan országa, amely a kutatás minden hullámában szerepelt.

„A piacgazdaság normatív keretei" (Gazdasági kultúra) c. empirikus vizsgálat, valamint a **„World Value Survey (WVS)"** c. nemzetközi vizsgálatsorozat ötödik hullámának magyarországi felvételét a Tárki Zrt. 2009 tavaszán (március–április hónapban) végezte el, két, egymással párhuzamosan folytatott, egyenként ezerfős országos reprezen-

tatív vizsgálat keretében. A két kutatás mintavételi módszertana egymással megegyezett, kérdőíve azonban a demográfiai blokkokat és néhány, módszertani szempontból mindkét helyen indokolt kérdést leszámítva különbözött egymástól. Az együttes minta elkészítéséhez többlépcsős, arányosan rétegzett, valószínűségi mintavételi eljárást alkalmaztunk, az adatfelvételbe kerülők kiválasztását véletlen sétás módszerrel, Leslie Kish-kulcs alkalmazásával végeztük, majd személyes megkérdezés keretében kérdeztük őket. Annak érdekében, hogy a mintába került nem, korcsoport, életkor és településtípus szerint kialakított csoportok aránya megegyezzen a felnőtt magyar népesség ugyanilyen szempont szerint kialakított csoportjainak arányával, a terepen kettéosztott mintákat az adatállományok elkészítése után súlyoztuk, így a súlyozott minta nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség szerinti megoszlása jól illeszkedik a felnőtt népesség megfelelő adataihoz.

2. Függelék – A kutatásban elkészült dokumentumok és tanulmányok jegyzéke

Albert F. és Dávid B. (2009): Állami szerepvállalás / egyéni felelősség. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 33–49.

Bernát A. (2009): Gyorselemzés a piacgazdaság normatív keretei: gazdaság és kultúra c. kutatás alapján. Budapest: TÁRKI, 2009. június.

Gáti A. (2009): Tudatos fogyasztás. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 99–117.

Giczi J. és Sik E. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 65–84.

Janky B. (2009): Állam és piac. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 51–63.

Keller T. (2009a): A gazdasági erkölcsösséget szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 155–166.

Keller Tamás (2009b): *Magyarország helye a világ értéktérképén.* Elemzés a World Value Survey kutatás 5. hulláma alapján. Budapest: Tárki.

Keller T. és Sik E. (2009): A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 167–182.

Lannert J. (2009): A tudás értéke: készségek, kompetenciák, vélemények. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 137–154.

Lelkes O. (2009): Az egyenlőtlenség nagyságának megítélése. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 19–32.

Lengyel Gy. (2009): Vállalkozói hajlandóság, potenciális vállalkozók és kockázatkerülés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 119–135.

Monostori J. (2009): Munka, szabadidő, időallokáció. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Budapest: TÁRKI, 85–98.

Páthy-Dencső B. (2009): *A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei.* A kutatás dokumentációja. Budapest: TÁRKI.

Tóth I. Gy (2009): *A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei.* A TÁRKI kutatási terve. Budapest: TÁRKI.

Tóth I. Gy. (2009): Bevezetés. In uő. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Gazdasági attitűdök. Budapest: TÁRKI, 9–17.

Tóth I. Gy. (szerk.) (2009): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009.* Gazdasági attitűdök. Budapest: TÁRKI.

- értékelkötelezett szakszerűség
- megbízható adatok
- körültekintő elemzések

TÁRKI
TÁRSADALOMKUTATÁSI INTÉZET ZRT.
Social Research Institute Inc.

Kutatási területek:

- társadalmi szerkezet, munkaerőpiac
- jövedelemeloszlás, szegénység, egyenlőtlenségek
- szociálpolitika, jóléti rendszerek
- egészségi állapot, egészségügy
- konjunktúravizsgálat, gazdasági attitűdök
- választáskutatás, közvélemény-kutatás
- adatfelvételek módszertana, statisztikai elemzések
- mikroszimulációs fejlesztés
- oktatáskutatás

Szolgáltatások:

- csaknem 700 adatállományt tartalmazó nonprofit, közszolgálati adatbank
- magasan képzett adatfelvételi apparátussal végzett empirikus adatfelvételek
- elismert kutatói teljesítmények, széles körű oktatási tapasztalat
- tényfeltáró elemzések, előzetes hatásvizsgálatok
- eseti, féléves, éves jelentések, Társadalmi Riport, Tárki Társadalompolitikai Tanulmányok

Referenciák:

- kormányzati intézmények
- nemzetközi szervezetek
- szakmai társaságok
- önkormányzatok
- pénzintézetek
- nagyvállalatok

A TÁRKI Zrt. elérhetősége:

cím:	1112 Budapest, Budaörsi út 45.
postacím:	1518 Budapest, Pf. 71.
telefon:	(36 1) 309-7676
fax:	(36 1) 309-7666
e-mail:	tarki@tarki.hu
internet:	www.tarki.hu

Hasznos címek:

elnök:	Kolosi Tamás, kolosi@tarki.hu
vezérigazgató:	Tóth István György, toth@tarki.hu
tudományos igazgató:	Rudas Tamás, rudas@tarki.hu
ügyvezető igazgató:	Szivós Péter, szivos@tarki.hu
adatbanki igazgató:	Fábián Zoltán, fabian@tarki.hu
adatfelvételi igazgató:	Balogh Anikó, aniko.balogh@tarki.hu
irodavezető:	Werner Katalin, wernerka@tarki.hu